

ТЕРИТОРИЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ЈЕ СЛОБОДНА

Стратегијска замисао друга Тита о стварању слободне територије у западној Србији, у крају „људи који су сваком окупатору дали јак отпор“

Још у периоду припрема за оружану борбу, друг Тито је поверио борцима западне Србије стварање прве слободне територије у Југославији, што је значило да су добили један од најзначајнијих војничких задатака у то време. Тај задатак био је део стратегијског плана о народноослободилачком рату и народној револуцији југословенских народа у првим, историјским данима покрета, истовремено најкритичнијим и најзначајнијим за читав ток борбе. Поред, углавном, централног географског положаја западне Србије у Југославији, друг Тито је одабрао овај крај за извршење историјског задатка, како је сам рекао, и „што је то брдски терен и шума, а, друго, што је ту борбени елеменат“. Поред тога, друг Тито је високо оценио револуционарну и патриотску свест народа западне Србије, истичући је као једног од фактора у замисли своје револуционарне и ослободилачке стратегије речима: „ . . . било је познато да су у том крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор“.

Већ крајем јула чланови Главног штаба Србије, Филип Кљарић и Родољуб Чолаковић, говоре о том плану борцима и штабовима првих јединица партизанских одреда у западној Србији, а почетком августа тај план је у војном руководству народноослободилачког рата у Београду формулисан као одређен задатак бораца западне Србије. Од тада, непосредни и главни њихов устанички циљ био је потпуно уништење непријатеља на својој територији.

На том устаничком путу, пређеном за нешто више од два месеца, борба се развијала темпом и по плану који је утврдио Централни комитет Комунистичке партије Југославије са другом Титом на челу. После прикупљања оружја, муниције и војне спреме, и окупљања бораца и народа у јединствени народноослободилачки фронт борбе против окупатора и свих издајника, као и услова за успешно планско и организовано развијање устанка, прешло се на прву фазу борбе. Уништаван је „апарат старе Југославије, — како је писао друг Тито, — који је окупатору успјело ставити пот-

пуно у своју службу. Уништавање жандарма, полиције, општинских управа и архива, катастра и другог, — то је био задатак партизана, поред напада на окупатора, и то се показало као врло ефикасно, јер је окупатор на тај начин изгубио упоришта у селима и у мањим мјестима". То је била основна линија у почетку народноослободилачке борбе и услов за стварање слободне територије.

Немачки окупатор је оштро интервенисао, већ у току операција партизанских одреда за ликвидацију квислиншког апарата и уништење квислиншких упоришта у западној Србији. Упућивао је своје посадне јединице на места где су квислинзи губили битке. Али ту је и сам имао великих губитака. Само у фази борби до стварања слободне територије у западној Србији окупатор је у овој области изгубио више војника, који су избачени из строја као изгинули, заробљени или рањени. Жандармеријски апарат, који му се био ставио у службу, био је тотално уништен, као и полицијска и општинска управа. Последње што је непријатељ тада могао да учини, било је да, по наређењу своје више команде, при свакој посади у градовима и местима од важности за његову привреду, саобраћај или управу, створи такозване потерне одреде јачине до 50 војника припремљених тако да се у најкраћем времену могу брзо пребацивати са једног терена на други.

Стварање слободне територије у западној Србији било је предмет саветовања у Дуленима

Када су у неким окрузима западне Србије већ постојала подручја слободне територије, Главни штаб Србије одржао је 16. септембра у Дуленима, на Гледићким планинама, саветовање о предузимању широких партизанских операција за коначно ослобођење територије западне Србије. По овој замисли, та територија требало је да се простире од северних падина Цера до границе Санџака на југу, на западу до Дрине, а на истоку до терена којим су оперисали шумадијски одреди.

Саветовању у Дуленима присуствовали су чланови Главног штаба за Србију Филип Кљајић, Родољуб Чолаковић, Сретен Жујовић и Никола Грулјовић. Пети члан штаба Бранко Крсмановић био је погинуо на Космају.

Били су позвани да присуствују саветовању и команданти или политички комесари свих одреда из западне Србије, Шумадије и области Велике Мораве. На саветовању су били заступљени из западне Србије: Чачански партизански одред, Ужички партизански одред и Краљевачки партизански одред. Чачански и Краљевачки одред представљали су команданти Момчило Радосављевић и Павле Јакшић, а Ужички, политички комесар Миљинко Кушић. Ваљевски и Подрински одред нису били заступљени. У време одржавања саветовања у Дуленима ова два одреда већ су сјајно извршавала задатке ослобођења територије.

Чачански и Ужички одред добили су задатак од Главног штаба за Србију да изолују градове Чачак, Ужице и Пожегу, да пот-

пуно очисте унутрашњост своје територије, а потом заузму Пожегу. На тај начин би прекинули везу између Чачка и Ужица, омогућили блокаду ових градова и уништење непријатеља у њима.

Краљевачки одред укључен је у остварење ове замисли као помоћ суседним одредима.

Повратком на свој терен команданти Радосављевић и Јакшић пренели су штабовима одреда и окружним комитетима својих територија закључке саветовања, а комесар Милинко Кушић је поред штаба и комитета ужичког округа, обавестио и команданта Копаоничког партизанског одреда Предрага Вилимоновића о чишћењу Ибарске клисуре и проширењу слободне територије све до области Косова.

Појава четника Драже Михаиловића и настојања илредногслободилачког покрета да се с њима сарађује у борби против окупатора

Поред партизана, територијом западне Србије, па и осталих цела Србије, и других неких крајева Југославије (углавном Босне и Херцеговине и Црне Горе), кретали су се припадници још једне формације, која је себе назвала четничком, односно, доцније, четничким јединицама старе југословенске војске, или: југословенска војска у отаџбини.

Линија Централног комитета Комунистичке партије Југославије и војног руководства устанка, с другом Титом на челу, у питању оружане борбе против окупатора била је да се окупе све снаге народа у борби за ослобођење земље. Окружни комитет и штабови партизанских одреда стога су добили прецизна упутства о оваквој сарадњи са четницима, о ступању у додир са њиховим формацијама и постизању споразума за стварање јединственог народноослободилачког фронта борбе.

Партијске организације и одреди западне Србије у том правцу чинили су покушаје одмах у почетку устанка. Али, већ од првих дана додир са четницима, констатована је њихова уздржљивост у питању предузимања оружаног напада на окупатора и органе општина и домаће полиције и жандармерије, који су се непријатељу ставили у службу.

У време формирања партизанских одреда у западној Србији, група официра и подофицира старе југословенске војске, налазила се на месту званом Равна гора, на планини Суворор, која лежи на простору између Чачка, Ваљева и Ужица. Драгољуб — Дража Михаиловић, генералштабни пуковник старе југословенске војске, стигао је на Равну гору са 26 официра, подофицира и жандарма 11. маја 1941. године. Дошао је из Босне, где је с овом групом људи провео време од капитулације краљевине Југославије 17. априла, избегавајући заробљавање.

Дража Михаиловић био је активни официр старе југословенске војске. Поред разних војничких дужности радио је и у војној обавештајној служби, а био је и југословенски војни аташе у Прагу и у Софији.

Као оружани остатак разбијене старе државе, са војничком групом Дража Михаиловић, самоиницијативно или не, ствара четничку војну организацију. О томе се доцније шире договара са неким официрима и грађанским политичким личностима, међу којима су били и припадници Љотићеве фашистичке идеологије „Збор“, па и сам Димитрије Љотић.

Организационе припреме Комунистичке партије за оружану борбу против фашистичких окупатора и њихових домаћих сарадника, већ крајем маја и током месеца јуна, руководе Дражу Михаиловића да такође отпочне рад на прикупљању присталица, а и да би се представио као борац за слободу. У разне крајеве Србије, али тада претежно на територију западне Србије, упућује своје сараднике, углавном активне и резервне официре и подофицире старе југословенске војске, са директивама да стварају четничку војну организацију. Програм четника, који су представници Драже Михаиловића излагали од првог додира с народом, био је: да четничка организација жели окупљање народа, али сматра да против окупатора још не треба предузимати никакве војничке мере! Као разлог за то четници наводе велику војничку моћ Немаца, с којима могу да се обрачунају само велике силе. Пошто савезници дотуку Немце, онда четничка организација треба да ступи у акцију и, после окупаторовог слома, да узме власт у земљи.

Живљу активност на окупљању присталица у покушајима везивања народних маса за себе, четници почињу месеца јула, када су партизанске јединице већ отпочеле оружану борбу.

У то време долази и до првих контаката представника народноослободилачког покрета са четничком организацијом. Представници народноослободилачког покрета сматрају да Југославија, као члан антихитлеровске демократске коалиције, треба да да свој прилог савезничкој борби, и својим снагама да допринесе победи над фашистичким злочинцима.

Први службени додир представника народноослободилачког покрета са четничком организацијом Драже Михаиловића остварени су преко Ваљевског партизанског одреда. То је било у време формирања Колубарске партизанске чете. На основу упутстава вишег партијског руководства, контакте је са штабом четника организовао и њима руководио делегат Покрајинског комитета при Окружном комитету Ваљева Милош Минић. На прве разговоре око успостављања сарадње са четницима упућени су представници Колубарске чете, Драгојло Дудић, политички комесар Колубарске чете, и др Миодраг Јовановић, лекар, секретар партијске организације Колубарске чете. У име четника био је Нешко Недић, поручник. У току разговора, представник Драже Михаиловића изрично је био против ступања у ма какву борбу, квалификујући је као „терористичку акцију против окупатора“, који би применио оштре репре-

салије. На тој платформи, изјавио је поручник Недић, између четника и партизана не може се остварити никаква сарадња.

Пошто разговори нису дали никакве резултате преко ових представника, то је стављено на дневни ред одржавање састанака лично с пуковником Михаиловићем у циљу продужења преговора о заједничкој борби. Стога су, неколико дана после разговора са поручником Недићем, отишли на Равну гору Дудић и др Јовановић и разговарали са Дражом Михаиловићем и са још неким официрима из његове околине.

Том приликом Дража Михаиловић изјавио је представницима партизана да он са својим људима за сад неће учествовати у нападима на Немце, јер то, по његовом мишљењу, „може Србији да нанесе само зло“, пошто „за подизање устанка још није време“. Сматра да су такве акције несмишљене, и он је њихов противник. Изјавио је да, уосталом, о свему томе чека информације од избегличке владе.

Представници партизана потом су напустили Равну гору, не успевши да постигну ма какав споразум о сарадњи.

Неколико дана доцније, представник Драже Михаиловића, поручник Нешко Недић, ступио је у везу с представницима квислиншких полицијских власти у Мионици. То је било за време одржавања познатог састанка представника полиције и жандармерије у Мионици, коме је присуствовао и саветник Аћимовићевог комесаријата за унутрашње послове. Поручник Недић том приликом водио је разговоре са представником комесаријата за унутрашње послове из Београда, као и са жандармеријским пуковником Тришићем, жандармеријским потпуковником Цветковићем и среским начелнику Мионици Милошем Павловићем. Ове разговоре Недић је водио у жандармеријској станици у Мионици.

Саветник комесаријата известио је свој ресор поверљивим актом од 17. јула 1941. године да је од представника генералштабног пуковника Драже Михаиловића добио обавештење да они, који се налазе с њима, немају никакве везе са „терористичким акцијама комуниста“. Том приликом поручник Недић дао је полицијском саветнику податке о партизанима, односно о „групама комуниста“, како пише у извештају.

Даље се у том документу каже: „Господин Недић обећао је да ће они утицати на она лица која нису комунисти, а која се налазе из необавештености у њиховој групи, да се врате кућама. Што се тиче вођа, уколико продуже саботаже, они ће их ликвидирати. Надаље, поздрављају акцију српских власти на уништењу ових група, као и свих оних који се баве пљачкањем и нападима на српски живаљ. Исто тако обећао је давање података о месту боравка других евентуалних комунистичких група жандармима“.

Као што показује овај докуменат из месеца јула, написан када се у западној Србији распламсавао устанак, четници Драже Михаиловића не само да нису пристајали на сарадњу, већ су обећавали квислиншкој полицији помоћ у потказивању народноослободилачких јединица, чак и убијању вођа устанка.

Нешто доцније, вероватно око 1. августа, у селу Планиници четници су извршили напад на партизанае, који су на тај напад оштро и оружаном одговорили. Четници су напали једну партизанску патролу која се налазила у згради основне школе у Планиници.

Приликом једне посете представника партизана Равној гори, у самом почетку августа, пошто Дража Михаиловић није био у своме штабу, разговор је вођен са начелником његовог штаба, потпуковником Драгославом Павловићем, који је поновио познати четнички став да „још није време за борбу“. На основу тог става, који је тражио одлагање борбе, Павловић је упутио предлоге партизанима формулисане у следеће тачке:

1. Да партизански борци своје оружје склоне на Равну гору и да се разиђу кућама. Начелник штаба Павловић обећава да Немци неће прогонити партизанае који се врате кућама због тога што су неко време били у шуми;

2. Да се Драгојло Дудић, др Милош Пантић и др Миодраг Јовановић, које је потпуковник Павловић сматрао вођама партизана у ваљевском крају, могу склонити у четнички штаб на Равној Гори; и

3. Ако је представник партизана вољан да прихвати овај четнички предлог, потпуковник Павловић ће му омогућити да се аутомобилом пребаци у Београд, где ће све ово моћи да утврди са Миланом Аћимовићем, који се налази на челу комесарске управе.

Када се зна садржај разговора између поручника Нешка Недића и полицијског инспектора у Мионици, ови предлози потпуковника Павловића већ јасно показују четнике у функцији на коју су се обавезали квислиншкој полицијској управи у ликвидирању комуниста. Предлог потпуковника Павловића значио је замку за партизанае и ликвидирање партизанског народноослободилачког покрета.

Чланови Главног штаба Србије Филип Кљајић и Родољуб Чолаковић, који су се у то време налазили на територији Ваљевског партизанског одреда, када су обавештени о предлозима штаба Драже Михаиловића, одустали су од намере да посете Равну Гору и одрже разговоре са Михаиловићем.

Потом је као опуномоћени представник народноослободилачког покрета за преговоре са Дражом Михаиловићем контакте отпочео Милош Минић, инструктор Покрајинског комитета. За преговоре добио је упутства од партијског руководства из Београда. Половином августа Минић је отишао у четнички штаб на Равну гору са Драгојлом Дудићем, политичким комесаром Колубарске чете. На састанку у четничком шатбу у име четника били су Дража Михаиловић, Драгиша Васић и потпуковник Драгослав Павловић.

Опуномоћеници народноослободилачког покрета Милош Минић и Драгојло Дудић полазили су од потребе да са четницима треба створити широки народноослободилачки фронт акције. Минић је изложио тактику народноослободилачког покрета у вези са уласком Совјетског Савеза у рат.

На све то Дража Михаиловић истицао је да не треба журити с борбом против окупатора. Тек када непријатељ задобије на савезничким фронтима одлучне ударце, онда треба ступити у акцију.

На овом састанку постигнут је само споразум да се четници Драже Михаиловића и партизани узајамно не нападају, док свака страна задржава слободу акције.

На крају четници су изјавили да ће се прикључити оружној борби против окупатора када процене да је дошао моменат за ту акцију.

Милош Минић ишао је на састанак под конспиративним именом. Тада се Михаиловићу није представљао правим именом. Био је Мишић.

Драгиша Васић је имао велику белу браду. Минић га није познао, иако га је знао из предратног Београда. Васић је питао Минића:

— Познајете ли ме?

— Не! — одговорио је.

— Али ја вас познајем! — рекао је Васић.

У току разговора, у једном тренутку када други то нису могли чути, Васић је рекао Минићу:

— Поручите друговима да неће доћи до братоубилачког рата!

— Којим друговима? — питао је Минић.

— Централном комитету!

Да ли треба да се разјашњава улога Драгише Васића у штабу Драже Михаиловића с обзиром на ову изјаву, али и на још неке друге претпоставке о којима је у историографској литератури било помена (Владимир Дедијер).

Представник партизана Милош Минић поново преговара са Дражом Михаиловићем с циљем да постигне споразум о борби против окупатора; преговори комесара Чачанског партизанског одреда Ратка Митровића на Равној Гори

Разговори представника народноослободилачког покрета са Дражом Михаиловићем, и сва акта команде четничке организације Драже Михаиловића, налазили су се под сенком сарадње Драже Михаиловића са квислинзима. Један генералштабни пуковник, војни аташе у Прагу и Софији са специјалним задацима у периоду немачких ратних припрема, обавештајац југословенског краљевског генералштаба, тиме се спустио у блато издаје.

Као овлашћени представник народноослободилачког покрета, Милош Минић одлази 11. септембра 1941. године по други пут на Равну Гору. Са Минићем је Војислав Рафајиловић, радник из Рајковића.

Дража Михаиловић примио их је хладно. Он се жали на партизанске одреде, посебно на Колубарце. „Он је подвлачио“, — изјавио је Рафајиловић доцније, — „да се са партизанима не може правити никакав споразум, пошто се они према њему односе као пре-

ма издајнику, петоколонуашу и слично. Дража Михаиловић правдао се да није петоколонуаш и да није издајник, а још мање неки гибаничар, како су га у летку назвали другови из Колубарске чете. Дража је објашњавао да он жали што је дошло до сукоба у Планиници. Изговара се да је мислио да се у планиничкој школи налазила нека банда".

Летак о коме је реч написао је штаб Колубарске чете после мучког четничког напада на партизанску патролу у планиничкој школи. Садржина летка је оштра и, поред осталог, четници су названи и гибаничарима стога што су захтевали да им сељаци, поред остале хране и ракије, доносе и гибаницу.

Разговори Милоша Минића у команди четничке организације трајали су до касно увече и настављени су сутрадан изјутра. Рафајиловић у својим сећањима о тим разговорима даље каже: „Говорило се о томе како да се од две шумске војске створи . . . „једна јединствена акција" . . . која би много више допринела ослобођењу нашег народа".

Исцрпни разговори опуномоћеног представника Минића и команде четничке организације, тиме су били завршени. Поново је само утврђен споразум о узајамном ненападању.

У склопу напора народноослободилачког покрета да се с четничком организацијом Драже Михаиловића постигне споразум о сарадњи у борби против немачких окупатора, и да би се борбом у позадини непријатеља помогло савезницима, поред представника Ваљевског партизанског одреда, инструктора Покрајинског комитета Милоша Минића, једанпут је долазио на Равну гору на састанак са Дражом Михаиловићем и представник Чачанског партизанског одреда, политички комесар одреда Ратко Митровић.

Крајем августа, или почетком септембра, у пратњи Божа Недића и борца Љубисава Недељковића из Леушића, Ратко Митровић стигао је на Равну гору у току једног преподнева, и са Дражом Михаиловићем одржао састанак. У име четничке организације састанку су присуствовали Драгиша Васић и потпуковник Драгослав Павловић. Састанак је одржан у колиби Слободана Весковића на Равној гори.

За борбу против немачких окупатора и за постизање споразума о војној сарадњи, представник партизана Митровић залагао се позивајући се на расположење народа у чачанском крају, па и четника. После двочасовних разговора, Дража Михаиловић дао је пристанак на војну сарадњу. Потпуковник Павловић у току састанка исправљао је неке изјаве Драже Михаиловића о сарадњи, дајући им други карактер, а с циљем да би се могле констативати извесне резерве према договору. Било је дотакнуто и питање слободног опредељивања народа при избору покрета, односно за слободно ступање у јединице партизана или четника. Што се тиче државног уређења у ослобођеној земљи, оставити народу да се сам после рата слободно изјасни.

Сматрајући да је овим разговорима на Равној гори обезбедио сарадњу партизана и четника, у знак ратног другарства, Ратко Митровић предао је Дражи Михаиловићу свој пиштољ.

Интересантна је чињеница да је Драгиша Васић на Равној гори писао о догађајима 1941. у Србији, и шире, и да је тај свој рад назвао Историја Равне горе. Имао је око 900 страна куцаног текста. Дактилографкиња, која је Васићу куцала рукопис на Равној гори, и била припадник четничке организације (Јелисавета — Јела Лазаревић, родом из Чачка, раније на служби као дактилографкиња у министарству пошта), приликом својих долазака са Равне горе у Чачак причала је о овом Васићевом рукопису. Чак и о неким појединостима садржине. По томе, Васићев рукопис је почињао са пропашћу старе Југославије и доласком Драже Михаиловића на Равну гору. Васић приказује стварање четничке организације и контакте са представницима партизана, младим људима које он оцењује као храбре, а неке од њих поименично наводи. Тако помиње и Ратка Митровића и даје своје утиске о њему, што представља посредан доказ о Митровићевој посети Равној гори. Сестри Ратка Митровића, која је била сусетка дактилографкиње Лазаревић, ова је рекла: „У својој историји Васић пише и о Ратку .. ." Постоје подаци и у породици Драгише Васића да је писао Историју Равне горе. Рукопис је оставио негде у Србији приликом покрета. И на другим странама могло се дознати да је овај рукопис постојао. Овога пута он је од интереса за личности и посете представника партизана Равној гори, али и других посетилаца штабу Драже Михаиловића, као и због података о политици четничке организације.

Другом половином септембра Милош Минић одлази поново на састанак са Дражом Михаиловићем. Овог пута, Минић је пратио генералног секретара Комунистичке партије Југославије и војног руководиоца народноослободилачке борбе друга Тита.

Ометање сарадње церских четника са Подринским партизанским одредом и писмо Дражи Михаиловићу са захтевом да се предузму заједничке четничко-партизанске акције

У Посавотамнави рад на стварању четничког покрета отпочео је Будимир Илић, подофицир. Дошао је у везу са неколико бивших активних и резервних официра, и другим лицима. Карактеристично је за ову акцију да су четници долазили у везу са противницима народноослободилачке борбе. Из необавештености, изван број људи пришао је овој четничкој групи. Они су за четвођу изабрали подофицира Будимира Илића, који се доцније назвао Будимир Царски, по угледу на остале четничке команданте. Крајем септембра, четници организују збор у Љутицама и том приликом погрдно говоре о партизанима. Они врше неку врсту заклетве и причешће пред црквом у Коцељеви. Док су се у то време водиле борбе за Шабац и Ваљево, они су у народу пропирани одлагање борбе за моменат „када за то буде време" и својим члановима делили објаве за слободно кретање.

На територији Подринског партизанског одреда појављује се као организатор четника Драгослав С. Рачић, артилеријски капетан прве класе старе југословенске војске. Он на планини Цер,

већ у данима припрема за стварање Подринског партизанског одреда, окупља активне и резервне официре и подофицире, жандарме и разне службенике, у организацију коју назива четничком. У почетку је имао око 25 људи. Своју јединицу је назвао церска чета. Паралелно с тим, он је намеравао да створи такозване сеоске чете, које треба да ступе у дејство у „погодном тренутку“. Рачић је своје људство издржавао прилозима које су му давале сеоске газде.

Акције подринских партизана биле су разлог да четници активно приступе скупљању оружја у народу, како не би доспело партизанима! у руке. Половином августа Рачић од церске чете ствара церски одред и постаје његов командант. Поред одреда, ствара чете које назива: мачванска, јадарска и босанска. Четници су имали око 200 људи под оружјем, два тешка митраљеза и 12 пушкомитраљеза.

Јбудство четничких јединица било је спремно за сарадњу с партизанима.

Опет једна занимљива и храбра личност. У штабу церског одреда капетана Драгослава Рачића био је и резервни поручник Милош Поповић — Ђурин, кога је половином августа упутио Дража Михаиловић из свога штаба ради појачања командног састава Рачићевог штаба. У то време штаб Михаловића упућивао је на разне стране четничке официре као помоћ око организовања четника. Међутим, Милош Поповић-Ђурин док се налазио у штабу Драже Михаиловића, и после, у штабу церских четника, био је обавештајац народноослободилачког покрета и слао је својој партијској вези значајне информације. Пошто је провео два месеца у штабу Рачића, половином октобра, Поповић прелази у Босну и постаје командант батаљона у Озренском партизанском одреду. Поповић је био професор и бавио се књижевношћу. Преводио је и писао песме. Његови су стихови популарне партизанске песме „Коњух планином . . .“ Погинуо је у борби са Немцима 1943. године.

Општи став четника, инспирисан са Равне горе, међутим, кочио је акцију подринских четника и поступно претварао их у инструмент окупатора у борби против народноослободилачког покрета. То иде дотле, да сам начелник штаба Рачићевог одреда одржава везу са командирима жандармеријских станица и са Немцима.

Да не би изгубио подршку у народу, и да би спречио расуло својих јединица после великих успеха партизана у Мачви, Рачић пристаје на разговоре с представницима народноослободилачког покрета и даје сагласност за заједничку борбу против окупатора. Инструктор Покрајинског комитета за шабачки округ Миле Ивковић у свом извештају од 14. августа о томе пише: „Ступили смо у контакт с четницима, бившим активним официрима који се налазе на Церу. Имали смо два до три састанка с њима и разговарали о свему и као постигли неку сарадњу у следећем: како нам је исти циљ, то јест борба противу окупатора и! национално ослобођење, то би требало да сарађујемо и да се заједно боримо. У акцијама неће бити против нас, већ ће нас помагати. Ако немамо рањене где да склонимо, рекли су да ће их ониј врло радо код себе склонити и сл. Не слажемо се у тактици. Како они кажу, они

сматрају да за борбу није још моменат и треба чекати да Немци буду на фронту побеђени. Али, с обзиром на замах који је узела наша борба, приморани су да дођу у акције, и то скоро истог карактера као и наше".

Под притиском тога догађаја у шабачком округу, а на линији контакта четника и партизана, упућено је на Равну гору заједничко писмо Дражи Михаиловићу. Овим писмом предлаже се заједничка акција четника и партизана у борби против окупатора. И то не само у Подрињу, већ свуда где су развили своју активност народноослободилачки покрет и четници. Писмо је било упућено Дражи Михаиловићу у име команданта церског одреда Драгослава Рачића и команданта Подринског народноослободилачког партизанског одреда Небојше Јерковића. Карактеристично за стварно стање ова два покрета у народу и за жељу народа да се бори против фашистичког завојевача, а истовремено бацајући светлост на издајничку тактику четничког руководства, писмо гласи:

„Команданту четничких одреда. — Нападом Немачке на СССР отпочела је у Србији, као и на територији свих окупираних држава, ослободилачка акција дотичних народа. Комунистичка партија Југославије организовала је партизанске одреде, који су се истакли у реченим акцијама. Према прогласу Централног комитета Комунистичке партије Југославије циљ партизанских акција је ослобођење територије Југославије од непријатеља. Нарочито живо су се повеле речене акције у Мачви, чиме је створено следеће стање: а) пресечене су комуникације које је непријатељ користио у своје сврхе, б) архиве општина, пореских управа, финансијских контрола су уништене, јер су омогућавале непријатељу контролу администрације, ц) дошло је до више сукоба са немачким трупама, које су покушавале да спрече ту акцију, и д) осим у среским местима, не постоји више непријатељских снага ни власти.

„Ове акције одразиле су се у народу повољно, тако да покрет добија све веће размере и поприма карактер народног устанка, који је уперен једино за ослобођење од непријатеља, без обзира на политичко убеђење припадника тога покрета.

„Непријатељ је са деловима својих трупа реагирао на споменуте акције и то на следећи начин: а) нападао је на слабије снаге партизанских одреда, приликом којих немачке су трупе имале веће губитке, б) палио је незаштићена села, гумна, пљачкао имовину сељака, па чак и оних који нису имали никаквог учешћа у покрету, и вршио масовна стрељања мирних сељака само зато што су Срби, а непријатељска солдатеска обешчашћивала је невинне девојке. Осим тога, непријатељ у последње време наоружава љотићевце за борбу против партизана. Народ, уколико није узео учешће у партизанском покрету, масовно се јавља у четничке формације Церског одреда, а делом неорганизовано бежи у шуме и забране, престрављен непријатељским варваризмом. Цела оваква ситуација у Мачви, Поцерини и Јадру створила је психозу јединственог устанка у борби против непријатеља. Народ је спреман за организовану борбу под руководством његових представника, свестан тога да су последице, ма како оне биле тешке, лакше у борби

него чекање злочинаца код куће, када је препуштен сам себи и самим тим осуђен на пропаст.

„За све време наведених партизанских акција четници Церског одреда држали су се, сходно директивама и наређењима својих претпостављених, по страни — пасивно, за које је време извршена пуна организација. Као последица акција, одред је попримио непредвиђене бројне размере, и разбијањем непријатељских апарата од стране партизана, данас одред заједно са партизанима представља власт у овом крају.

„Како су партизани, синови нашег народа, запојени мржњом против непријатеља и сву своју акцију уперују искључиво против истог, што је и свети задатак ваше четничке организације, то смо ми на састанку четничког команданта са представницима партизанског одреда одлучили да вам предложимо на одобрење заједничку акцију, у циљу успешнијег слома непријатеља. Истовремено вас молимо да ту јединствену акцију спреведете кроз све крајеве где постоје четничке организације. Морамо вас подсетити на следећу чињеницу: партизани су одлучно решени на коначну борбу, без обзира да ли ће четници учествовати или не. Таква ситуација би била повољнија за непријатеља, а самим тим тежа за народ. Отуда ми, као заштитници народа, предлагемо јединствену акцију, која ће нам загарантовати успех“.

Постигнут споразум о сарадњи са церским четницима очигледно да није био искрено примљен код четничког руководства. То показује извештај инструктора Мила Ивковића упућен 30. августа Покрајинском комитету: „У вези са вашим последњим налогом да са четницима заједнички издамо проглас у виду демантија о сукобима нас и њих, постигли смо и шаљемо вам копију са одобрењем четника да се умножи. Пре неки дан смо упутили команданту свих четника Дражи Михаиловићу заједничко писмо. Прилажемо га. Иначе наши односи су формално и на речи доста добри, али доста раде против нас својих људи.“

У односима партизана и четника на терену шабачког округа било је пуно непријатних питања. Четници су покушали да ликвидирају Милоша Цоповића — Ђурина због његове сарадње с партизанима. Четници су примили у свој одред жандарма који је у Текерешу 13. августа убио команданта партизанске чете Војина Радосављевића, и дали му пуну заштиту. Партизани су морали да пусте неколико отворених петоколонаша на изричит захтев четника, који су питање пуштања ових издајника постављали као услов сарадње. У припреманом нападу на Шабац, Рачић је у свој план уносио наредбу четницима по којој је њихов главни задатак био поседање јавних објеката и привредних предузећа, без обзира да ли су их партизани већ ослободили и посели. Свештеника Владу Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, о чијој се сарадњи са партизанима и заједничкој борби већ знало, називали су „црвени“, и препоручивали четницима да их се чувају. Команда Рачићевог одреда није предузела ништа против четника Будимира Илића-Церског, који је издао борбу, нити је ма шта учинила против дезертера, и тако даље.

Толеришући неискреност и штетна акта четника, политичко и војно руководство партизана настојало је по цену свих жртава да оствари сарадњу. То је учињено и из разлога да би се избегао братоубилачки рат, који су четници наметали упућивањем претњи и вршењем разних непријатељских аката према партизанима.

И на територији осталих партизанских одреда ситуација је била иста, пошто је својим каналима Дража Михаиловић свима припадницима четничке организације дао директиву о неангажавању у борби против окупатора, иако је у службеним разговорима са представницима народноослободилачког покрета пристајао на сарадњу под извесним условима.

Карактеристично је да је у то време било већ више јавних знакова непријатељства четника према партизанима. Та су се непријатељства манифестовала на територији свих округа западне Србије ометањем ослободилачке активности на разне начине, нарочито политичком кампањом против комуниста, као и да је народноослободилачки покрет антисрпски.

Генерал Милан Недић образује квислиншку владу

Генерал старе југословенске војске Милан Недић, на основу решења немачких окупационих власти, 29. августа 1941. образовао је владу, чији су чланови били љотићевци и други фашистички и издајнички елементи. Њен програм био је борба против народноослободилачког покрета и завођење мира у Србији потребног немачком окупатору. Својим квислиншким снагама Недић је требало да замени немачке трупе које су се морале, у првом реду, ангажовати на источном фронту.

Стварање Недићеве владе имало је код Немаца занимљиву војно-политичку позадину. Главну улогу у овој позадини одиграли су љотићевци.

Под ударцима устанка у Србији, посебно у западној Србији, где је већ током августа читава територија била под контролом партизана, осим градова у којима су се налазили јаки немачки гарнизони заокружени устаничким снагама, немачки окупатор био је упућен на предузимање хитних мера. Немачка врховна команда јавила је 7. августа команданту југоистока, фелдмаршалу Листу, да је додељивање нових снага за борбе у Србији „немогућно због прешнијих задатака на истоку“. Масовна стрељања, паљења кућа и насеља и низ најбруталнијих мера нису стишавали борбу народа. До краја августа само је у западној Србији стрељано више стотина лица.

Таква ситуација упућивала је немачког окупатора на политику јачег ангажовања квислиншких снага за борбу против партизана у Србији.

Немачки војни и идеолошки савезник у Србији, Љотићев „Збор“ на догађаје је гледао истоветно као и фашистички окупатор. Љотићевце су почели да обузимају нервоза и страх због догађаја који су се развијали у Србији. Љотићевском руководству стизала су преклињања његових функционера са устаничког под-

ручја да их окупатор, или Љотић, ефикасније узму у заштиту, пошто су на целом оперативном подручју устанка били на удару народног гнева.

Немци су били сагласни с врло активним консултовањем љотићевског руководства, које је донело ове закључке:

1. Аћимовићев комесаријат показао се као неспособан и не-ефикасан у спречавању устанка и његовог ширења у Србији;

2. Потребно је ангажовати све оружане снаге које су за сарадњу са окупатором и повести их у јединствену борбу против народноослободилачког покрета, у првом реду жандармерију и Пећанчеве четнике;

3. Потребно је створити љотићевске војне формације које би, као оружане снаге Љотићеве фашистичке странке, биле један од главних извршилаца политике уништења народноослободилачког покрета;и

4. Потребно је на место комесаријата формирати нову националну управу у Србији која би се звала влада, а њени чланови министри, ради повећања ауторитета националног управног органа у народу. На њеном челу да се налази човек већег угледа код српског народа него што га има Милан Аћимовић.

Несумњиво да је немачка окупациона управа за ове ставове љотићевског руководства дала сагласност; можда их је инспирисала и имала исте закључке. Чак изгледа да је ову сагласност немачка окупациона управа дала и пре него што се о томе подробно консултовала са својим централним органима, због чега је, у првој половини септембра, дошло до оштрије преписке између окупационе управе у Србији и фашистичке централне власти у Немачкој. Представници окупационе управе у Србији давали су једну врсту изјашњења због овога и опширно образлагали своје мотиве. Страх Берлина лежао је у разлозима могућности да се влада у Србији преобрази у оргац који ће једнога дана да поставља „непријатне захтеве" на линији некакве квислиншке аутономије у Србији, на шта Немци нису хтели ни да помишљају.

Да је Аћимовићев режим био неспособан да спречи устанак, показало је уништење његове жандармерије и свих старих органа власти на које се Аћимовићев комесаријат ослањао. У западној Србији ова власт, изузев неколико градова, била је потпуно срушена.

Једине домаће наоружане групе, које би тада биле за употребу у борби против партизана, били су четници Косте Миловановића — Пећанца, с обзиром на улогу и тактику Драже Михаиловића. Стога је Димитрије Љотић упутио у Топлицу, где се налазио Пећанац, код Куршумлије, своје емисаре ради утврђивања споразума о оружаној сарадњи против партизана. Половином августа, вероватно 16. августа, у Топлицу код Пећанца долази и др Карл Краус један од шефова гестапоа у Београду. Они се састају ноћу у Плочнику и постижу споразум „о заједничкој борби против партизана у Србији". По том споразуму ће „Коста Пећанац са својим оружаним снагама стати под команду нове српске владе која ће се формирати 29. августа са племенитим армијским

генералом Недићем на челу". Овај докуменат показује да је Недић пројектован и утврђен за председника у Србији доста пре објављивања вести о образовању и саставу владе. Исто тако то показује да је игра око отварања кризе Аћимовићег комесаријата била пошто је у свему већ утврђено ко ће и како сменити комесарску управу.

Споразумом са гестаповцем Краусом, Пећанчеви четници су постали први оружани одреди владе Милана Недића. Тако у оквиру припрема за образовање владе Недића нису решавана само разна политичка или персонална питања, већ и једно од најважнијих: стварање наоружаних одреда који ће бити у служби квислиншке владе за борбу против народноослободилачког покрета.

Пећанац 24. августа одржава на Букуљи код Аранђеловца „свечетничку конференцију" којој присуствују његове четничке војводе, а већ сутрадан, 25. и 26. августа, у једној вили у Аранђеловцу конферише са гестаповцем Краусом и договара се о условима сарадње, од примања оружја и муниције, до плата и награда. Тада је Пећанац ступио отворено у службу окупатора и већ 27. августа издаје „проглас драгом народу", у коме изјављује да ће „да чува објекте" и да ће „кажњавати смрћу".

Обавештен о припремама за образовање владе с Миланом Недићем на челу, Пећанац је у Аранђеловцу ишчекивао смену комесаријата Милана Аћимовића. У многим немачким и бугарским акцијама у Србији, па и у западној Србији, Пећанчеви четници и војводе учествовали су са својим кољашким групама.

Непосредну кризу комесаријата Милана Аћимовића изазвали су љотићевци подношењем колективне оставке на чланство у комесарској управи, мотивишући свој став неуспесима комесарске управе у спречавању устанка у Србији.

Недић је образовао своју владу 29. августа 1941, односно тога дана је др Харолд Турнер, руководилац управног штаба окупационе команде Србије, предао Недићу акт о постављању квислиншке владе и одржао му говор.

Пошто је Недић образовао владу, у којој је положај министра унутрашњих послова добио Милан Аћимовић, као поверљива личност др Турнера, Пећанац долази у Београд и ставља Недићу своје оружане снаге на располагање. И сам Недић је изјављивао да су то биле прве његове оружане снаге за борбу против народкоослободилачког покрета, поред жандармерије која је у Србији била десеткована и деморалисана.

На сцену организатора нових оружаних одреда за борбу против партизана тада ступају и љотићевци. Министар народне привреде у Недићевој влади, Михаило Олћан, излази пред владу са информацијом да ће Љотићев покрет „Збор" формирати своје оружане јединице. И заиста, љотићевци стварају војне јединице, пошто су на једној седници свога вођства о томе били већ донели одлуку. Од Немаца љотићевци добијају наоружање и одећу за своје формације, које називају добровољачким одредима. У дањима који су наступали, поред Немаца, ови љотићевски одредит били су најокорелија издајничка војска у борби против партизана.

Дража Михаиловић, супротно тврђењима по којима се он у овој ситуацији понашао као да је имао пасиван став, био је у ствари врло активан. Он са Равне горе одмах по образовању Недићеве владе, већ 29. августа, тајно ступа с Недићем у везу. Упућује у Београд своју делегацију, у којој је био један од његових најближих сарадника, Александар Мишић, коњички мајор у резерви. Ова делегација постиже споразум с Недићем о заједничкој борби против партизана. Боравак и преговори делегације у Београду трајали су до 5. септембра.

Косту Пећанца, из низа тактичких разлога, Дража Михаиловић упућује на рад само у јужним крајевима Србије. Тиме је хтео јавно да се ограда тобож од једног отвореног сарадника окупатора. Међутим, доцније, дозволио му је дејствовање против ослободилачког покрета и на својој ужој територији, па и у западној Србији, док га, најзад, 1942. године, није ликвидирао, а његове војводе и четнике примио у своје јединице, учинивши тако јединствену четничку организацију. По признању самог Недића, споразум који је постигао са делегацијом Драже Михаиловића почетком септембра, одмах по образовању своје владе, садржавао је обострану жељу да се у Србији успоставе ред и мир, да се поведе заједничка борба против партизанских одреда „предвођених комунистичком партијом, управо против чета комунистичке партије“, да Недић легализује Дражу Михаиловића код Немаца, да достави Дражи Михаиловићу извесну суму новца ради исплате припадљивости официрима и подофицирима који су у Михаиловићевој служби, да се после „умирења Србије“ изврши војна акција у Босни и да се помогне генерал Блажо Ђукановић у Црној Гори. Недић је Дражи Михаиловићу упутио новац и о овом договору са њим обавестио Немце, који су на тај споразум Недић — Михаиловић дали пристанак и одобрили га.

За везу са Дражом Михаиловићем Недић је одредио мајора Марка Олујића.

Ослобођење Столица и Крупња и прва немачка бела застава у Европи

У селу Робајама, на састанку одржаном 21. августа, коме су присуствовали чланови Главног штаба Србије Филип Кљајић и Родољуб Чолаковић, инструктор Покрајинског комитета Милош Минић и члапови штаба Ваљевског партизанског одреда, израђен је план о завршним борбама за коначно ослобођење територије ваљевског округа. Прво треба да буде ослобођена територија Рађевине, Азбуковице и Подгорине. Акције које су дотле вршене за уништење полицијског апарата, жандармерије и старих општинских власти, створиле су услове за напад на последња упоришта Немаца у овом крају, рудник Столице и Крупњак, седиште рађевског среза. У Крупњу се налазио немачки гарнизон од нешто преко 300 војника док је у Столицама било око шездесет војника, који су имали задатак да обезбеђују рад рудника на вађењу антимона

територије", — записао је Родољуб Чолаковић напуштајући ваљевски крај, пошто је издато наређење о нападу на Крупањ.

Борци Рађевске партизанске чете, која је, појачана доласком Колубараца, имала преко 300 бораца, прво су напали на рудник Столице с циљем да униште његову посаду, која је у часу напада имала 38 немачких војника.

Рудник Столице удаљен је око четири километара од Крупња. Напад је извршен по кишној и мрачној ноћи између 1. и 2. септембра. Немци су направили права утврђења око рудника. Изградили су бункер и имали читав систем јаке одбране. Нападом је руководио комесар чете Жикица Јовановић. Учествовало је око 60 бораца. Захваљујући мрачној ноћи и невремену, борци су могли да подиђу под саме објекте немачке одбране. Једна група бораца пришла је баракама у којима се налазила главнина немачке посаде.

Напад је почео бацањем бомби на бункер и јуришем на бараке. Бомбаши су релативно брзо успели да униште митраљеска гнезда и ликвидирају посаду бункера у којој је било пет немачких војника. Бачене су и бомбе на бараке које су непријатеља збуниле. Али Немци су се брзо средили и дали јак и огорчен отпор. Са рудника су избацивали ракете које су осветљавале читаву околину. То је натерало бомбаше да се повуку. Под заштитом јаке митраљеске ватре, Немци су одступили из рудника ка Крупњу, остављајући на месту борбе осам лешева својих изгинулих војника. Партизани су заробили десет Немаца, заједно са рањеним немачким командантом посаде рудника, једним нижим официром. Од повреда задобијених у овој борби, немачки официр сутрадан је умро.

После освајања рудника заплењено је десет пушака, један пушкомитраљез, већа количина муниције, две радиостанице, богат санитетски материјал, више шињела и око 30 војничких руксака. Осим тога, заплењен је и један путнички аутомобил. За време борби на Столицама немачки гарнизон у Крупњу био је у приправности пратећи борбу на руднику, а и сам очекујући напад партизана.

План напада на сам Крупањ израдио је штаб одреда 1. септембра на једном састанку одржаном на Мачковом камену. План је предвиђао шири распоред јединица, чији је задатак спречавање непријатеља да из Ваљева дође у помоћ нападнутом гарнизону у Крупњу. По томе распореду, код села Завлаке, на друму Ваљево — Лозница, део бораца Рађевске чете заузео је положаје заједно са групом поцерских четника. Подгорска партизанска чета која је тада већ имала око 150 бораца, јачим снагама такође је заузела положаје у заседи код Осечине, с циљем да спречи долазак немачке помоћи гарнизону у Крупњу. Подгорци су узели положаје код места званог Вратаоца. Формирали су бомбашки вод чији је задатак био да нападом бомбама спречи сваки покушај продора из поавца Ваљева. За командира бомбашког вода одређен је правник Живан Димитријевић — Гија.

Увече, 2. септембра, сутрадан по ликвидацији немачке посаде у руднику Столице, партизански борци, под командом штаба одреда, који је руководио нападом, и непосредном командом командира Рађевске партизанске чете Милоша Дудића, као и четници војно-

-четничког одреда свештеника Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића заузеле су положаје за напад на немачки гарнизон у Крупњу. Партизанске снаге располагале су са осам пушкомитраљеза и једним тешким митраљезом, и преко 300 пушака. Војно-четнички одред имао је пет пушкомитраљеза, један мањи топ марке „Пито“, који су за време слома старе југословенске војске сељаци сакрили и предали га попу Влади Зечевићу у току саме битке, и око 250 пушака.

Напад је почео по ноћи концентричном ватром устаника. Немци су очекивали овај напад и били су приправни. Сви су се налазили утврђени у згради болнице и у капели крај Крупња, као и у зградама топионице антимона. Из ових објеката они су унакрсном митраљеском ватром бранили прилазе зградама у којима су се налазили. Под заштитом мрака, борци новоформираног одељења бомбаша успели су да обалом речице Ликодре приђу сасвим близу капеле. Бомбама су уништили два митраљеска гнезда. Неколико бомбаша је пришло и згради болнице. Кроз прозоре су убацили бомбе. Из зграде се зачуло запомагање. Настало је кратко затишје, па су Немци поново отворили снажну ватру. Истовремено са четничких положаја тукао је топ који је успео да погоди у прозоре болнице и изазове панику код непријатеља.

Борба је трајала читаву ноћ. У зору 3. септембра из штаба одреда, који се налазио на самом месту операција, наређено је партизанима да се повуку даље од зграда ради узимања положаја повољних за борбу дању.

На радио-телеграфски позив опкољеног немачког гарнизона у Крупњу, Немци су упутили још у току ноћи једну јачу јединицу војника из Ваљева, која се кретала у дванаест камиона. Њен циљ био је да се пробије до Крупња и помогне опкољеним немачким војницима у одбрани од партизанске опсаде. Међутим, у зору, 3. септембра, код села Завлаке, ова колона је заустављена. На њу су извршили напад делови Рађевске партизанске чете и церски четници. Заседа је била под командом Владе Пиперског, вајара. Развила се оштра борба која је трајала неколико часова. Нападом бомбаша партизани су успели да непријатељску колону приморају да се повуче. Немци су се код Осечине средили и поново покушали продор ка Крупњу. Били су поново одбијени. Ова немачка јединица и по трећи пут је покушавала продор.

Претрпевши велике губитке, колона је била принуђена коначно да се повуче и да се врати у Ваљево. Код Осечине, на месту Вратаоца, ову колону су напали партизани Подгорске партизанске чете. Са остатком снага Немци су успели да се пробију код Вратаоца у свом бекству ка Ваљеву. Изгубили су два камиона, од којих је један остао у пламену. И у току ове борбе Немци су имали мртвих и рањених, које су одвукли собом. Бомбаша ове заседе одиграли су главну улогу. Заробили су једног немачког мотоциклисту. Партизани ни код Завлаке, ни код Осечине, нису имали жртава. Лако су рањена два борца.

Борба за Крупањ настављена је и током читавог 3. септембра. Партизани и четници Владе Зечевића, штедећи муницију, повреме-

но су гађали објекте у којима су се налазили Немци, и чврсто држали обруч око града, нешто повучени у околне шуме. За то време Немци су непрекидно пуцали из свих оруђа. Дању се болници није могло прићи, с обзиром да се налазила на врло погодном месту за одбрану. Око ње била је већа отворена чистина и за партизанске борце представљала опасан брисани простор.

Штаб одреда, који се заједно са командом војно-четничког одреда сместио у зграду Милана Тодоровића у самом Крупњу, донео је одлуку да се у току дана не врше никакви покушаји подилажења непријатељским положајима, јер би то значило имати велике губитке. Напад су одредили за наредну ноћ, између 3. и 4. септембра. Предвиђено је да се изврши напад појачаним бомбашким дејством под заштитом митраљеза и топа.

Око подне појавило се шест авиона, из којих је непријатељ митраљирао околину и бомбардовао Крупањ. Од овог бомбардовања многе куће су у вароши порушене, или запаљене. Четири грађанина су погинула, и више њих је теже рањено. На партизанским положајима није било губитака. Непријатељски авиони враћали су се у току дана по неколико пута у своје базе, снабдевали муницијом и бомбама, и поново надлетали Крупањ дејствујући против устаничких положаја.

Немци су за ову ваздушну операцију специјално упутили из Граца у Аустрији авионе типа Штука. Њихова база била је на аеродрому у Земуну. С њима су садејствовали усташки авиони типа Бреге, узлећући такође са земунског аеродрома, и са аеродрома у Сарајеву. Немачки и усташки авијатичари узели су активног учешћа у одбрани немачког гарнизона у Крупњу, тукући партизанске положаје и грађанско становништво овога насеља.

Немачка и усташка авијација, у току ове операције, бомбардовала је осим Крупња и остала охолна насеља, Пецку, Завлаку, Коцељеву и Љиг, и митраљирала све живе циљеве на прилазним путевима Крупњу.

Увече 3. септембра, у осам и по часова, отпочео је нови снажан напад партизана и четника Владе Зечевића на непријатеља. Непрекидна ватра са положаја омогућила је партизанским бомбашима да допру до зграде болнице у коју су убацили бомбе. Немци су позвани на предају. На ове позиве они су одговорили бацањем бомби. Око поноћи поновио се напад бомбаша, које су Немци успели да одбију. У току ноћи заменик команданта одреда, Драгојло Дудић, обилазио је положаје прве линије. Овај стари ратник, још из првог светског рата, узимао је и сам учешћа у непосредним нападима на немачку одбрану.

Пред саму зору, 4. септембра, бомбаша су успели да приђу болници и поново убаце већи број бомби. Истовремено, топ је са положаја ућуткао два немачка митраљеска гнезда. Партизански бомбашаи убацили су у болницу и динамитске бомбе направљене у руднику Столице од заплешеног материјала. Ове бомбе изазвале су јаку детонацију и створиле немир међу Немцима. На позив да се предаду, Немци су истакли белу заставу. Да ли је то била прва

немачка бела застава у Европи откако је Хитлер почео освајања 1939. године?

Али, овај знак предаје није остао дуго на згради болнице. Из зграде су одјекнули пуцњи и галама, а потом је бела застава повучена и поново отворена ватра из митраљеза, и бацане су бомбе. По свему судећи, команда немачке одбране оштро је реаговала на белу заставу коју су истакли сами војници.

Већ око шест часова изјутра 4. септембра непријатељска бомбардерска ескадрила, сада од осам немачких авиона типа Штука, и једним усташким апаратом, типа Бреге, бомбардовала је Крупањ и читаву околину, а нарочито положаје на којима су се налазили борци опсаде. У току дана ескадриле су у разним саставима надлетале Крупањ, увек бомбардујући насеље и околину. У току бомбардовања, блокирани Немци су у неколико колона напуштали болницу, крећући се путем ка Завлаци. Али ту су их дочекале партизанске заседе и приморале на предају. У ствари, Немци су напуштали болницу упадајући у клопку једног вешто израђеног плана штаба опсаде. Комесар одреда Милосав Милосављевић предложио је, у циљу бржег ликвидирања немачког гарнизона, отварање обруча опсаде на једном сектору и постављање заседа три километра даље, на реци Ликодри. Немци су заиста тим правцем кренули и највећим делом ту пали у руке заседе.

У овој борби заробљено је 108 Немаца, међу којима је било око 30 рањеника. Мањи део Немаца успео је да се провуче између партизанских положаја и да стигне у Ваљево. У тој групи било их је око 60. Трећа група Немаца, наилазећи на заседу, била је разбијена. Немци су се растурили по околини. Партизанске патроле су их већином похватале. Неки су доспели до Осечине и Комирића, где су их хватали сељаци нападајући их вилама. У паничном бекству Немци су бацали оружје и униформу, само да би се живи пребацили до Ваљева. Тако је заробљено још 18 Немаца. Укупно је у овој операцији заробљено око 130 припадника вермахта.

На месту борбе у Крупњу пронађено је девет лешева немачких војника. Они су побијени при покушају да напусте болницу. У самој болничкој згради није пронађен ни један леш, већ само велике гомиле ужареног пепела који је смрдео. По изјавама неких заробљених немачких војника, командант одбране наређивао је да се лешеве свих изгинулих војника спаљују. По гомилама пепела нађеним у подруму болничке зграде може се закључити да је изван број лешева спаљен.

Приликом напада на Крупањ партизани су имали шест мртвих и десет теже рањених.

У овој борби заплењено је 12 лакших митраљеза, 7 стројница и преко 80 других пушака, 8 машинских револвера, два бацача граната, 30.000 пушчаних метака, 200 пари нових немачких летњих униформи, више моторних возила (камиона, аутомобила и мотоцикла), 12 запрежних кола са коњима, једна радиостаница, више сандука бомби, једна хируршка станица са лекарским инструментима и апотека.

Осим тога, заплена су у Столицама два магацина хране, у којима је, поред осталог, било и сира из Холандије и Данске, ликера и бомбона из разних земаља Европе, бутера, мермеладе, шунки и шећера. Наредних неколико дана прикупљено је још 20 пушака на терену око Крупња, које су Немци бацали приликом бекства.

Команда Ваљевског партизанског одреда после успешно завршеног напада на Крупњак и његовог ослобођења, одлучила је да се заплена наоружање расподели суседним партизанским одредима. Највише од овога наоружања добио је Мачвански партизански одред, а затим Романијски, у Босни.

У овој завршној ноћи дотле највеће борбе с Немцима у западној Србији за стварање слободне територије, Драгојло Дудић записао је у свом „Дневнику“, вођеном на самим положајима, многе појединости. Он пише: „Киша је јако лила, људи су, без поклона од ње, непомично лежали на својим местима . . . Испод њих подишла је вода, а испред њих долазила су митраљеска зрна непријатеља. Борба је била у пуном јеку, праћена свим могућим недаћама. . . Није помогло подметнуто грање испод трбуха, јер је и кроз њега подишла вода . . . Плава ракета, бачена од наше стране, циљу, просецала је ноћну тмину и за собом остављала једну танку, светлоплаву линију чаробне боје у овој мрачној и кишној ноћи. То је био знак за обустављање живе и брзе борбе и прелазак на лагану, појединачну паљбу под сами кров болничке зграде, како би се заштитили наши бомбашаи и динамиташи, који су под најтежом ватром непријатељског митраљеза имали да изврше свој задатак . . . Бомбе су већ употребљене. Земља се тресла од експлозија. Та заглашна грмљавина убојних оруђа у овој мрачној ноћи изазвала је код свих учесника наших ослободилачких чета једно: убеђеност у коначну победу у овој бици, а код непријатеља страх и колебање. Убацивање бомби . . . нагонило је страх у кости непријатељу. Митраљез у мртвачници нанео је много бриге и задавао много муке нашим партизанима — бомбашима . . . Један од наших партизана успео је да га потпуно уништи убацивши бомбу у мртвачницу. Још нисам могао дознати име тога јунака и ко зна да ли ће се тај херој моћи уопште и пронаћи, јер се један број њих није ни вратио са живима из ове тешке и страшне ноћне битке . . . На хоризонту су се јасно оцртавали знаци ране зоре . . . Престала је та убитачна ватра која нам је још увек одзвањала у ушима“.

Са повредом задобијеном испод десног ока, заменик команданта одреда Драгојло Дудић у зору дошао је у штаб одреда. Поред команданта, у штабу је био и Милош Минић, тада познат под именом Црни, како га Дудић у свом „Дневнику“ и бележи.

Тај сусрет у штабу, Драгојло Дудић је овако записао:

— Ено га! Кад си ти дошао овде? — рече Црни.

— Дан-два раније, и, ето, једва да пронађем штаб, — рече Чича. (Тако је Дудић себе називао у „Дневнику“).

— А шта ти је то отекло испод ока? Разбијена ти јагодица? — рече Црни.

— Та то је ситница! Био сам у борби целу ноћ! Мокар сам и прозебао; неиспаван, али сам добро. Сад ћемо негде у кућу, па ћемо се осушити.

— Ама ти си и прошли пут био опоменут због недисциплине ради учешћа у борби. То ти, богами, Партија неће опростити, а сада, ето, опет ишао си у борбу, и то на опасном месту. Не може тако више, друже! — рече Црни.

— Ама било ми је некако незгодно да не учествујем у овој великој борби. Просто нисам могао да се уздржим, а да не одем. Ех, да знаш само како је то била дивна борба. Ноћне борбе су, просто речено, чаробне, интересантне, — рекао је Чича смешкајући се.

— Јеси ли видео сина Мишу? — упита Црни.

— Да, синоћ, пред борбу, и учествовао сам у борби у његовој чети, — рече Чича.

За старог ратника, који је у својим позним годинама кренуо у борбу за слободу и био заменик команданта одреда, несумњиво било је „чаробно и интересантно“ учествовати у центру ватреног напада на непријатеља, иако је једанпут опоменут што је као руководилац у штабу одреда учествовао у првој борбеној линији. Он је дисциплину, која га је обавезивала, још једанпут прекршио. Да ли је једанпут у свом животу, поштени и стари Драгојло Дудић, био искрен? Његов син, командир Рађевске партизанске чете, млад је и још неискусан у борби. Да ли је Драгојло Дудић ступио у борбу и због тога да би се нашао у чети младог и недовољно искусног ратника, да буде покрај њега, да му помогне, свом сину и свима његовим друговима, међу којима су многи први пут у овим данима држали пушку у рукама? Да ли је љубав према сину, неискусном у рату, и његовим друговима, или чаробност борбе, натерала заменика команданта одреда да прекрши партијску дисциплину? И то је једна од племенитих тајни с којима су умрле хиљаде првобораца нашег ослободилачког рата и револуције . . . Познато је да Милош Минић није ништа предузео због овог прекршаја дисциплине.

Чете Ваљевског партизанског одреда постају батаљони, а у ослобођеним местима стварају се народноослободилачки одбори

Ослобођење Крупња било је значајна устаничка победа. Тиме је коначно утврђен центар прве слободне територије у западној Србији, истовремено и на територији читаве Србије. Даље јачање борбених снага, ослобођавање нових делова територије и организовање устаничке народноослободилачке и револуционарне власти, вршено је с наслонем на слободни Крупањ и његову околину.

Већ у току борбе за ослобођење Крупња, док је она трајала и док су околином одјекивале детонације непријатељских авионских бомби и митраљеска и пушчана ватра, људи су се окупљали и пријављивали команди напада као добровољци. На Мачков

камен, више Крупња, стигла је група од близу 400 добровољаца из Пецке и околних села с намером да се већ одмах укључи у борбу. У мањим групама добровољци су долазили из свих крајева територије ваљевског округа. Кад је варош ослобођена, била је на окупу маса од близу хиљаду људи која је добровољно дошла да се бори. Тражили су од команде одреда оружје. Известан број људи већ је био наоружан пушкама које је добио од народа.

За Рађевску партизанску чету, која је имала 350 бораца, то је значило троструко повећање. Стога је штаб Ваљевског партизанског одреда, заједно са Окружним комитетом, одлучио да се чете Ваљевског партизанског одреда преформирају у батаљоне. Први батаљон, који је формиран, јесте Рађевски партизански батаљон. За команданта је одређен Милош Дудић, дотадашњи командир чете, за политичког комесара Жикица Јовановић, дотадашњи комесар чете, а за заменика политичког комесара Чедомир Милосављевић, партијски руководилац ове војне јединице.

Формирање Рађевског партизанског батаљона спроведено је у року од четири дана, од 4. до 7. септембра. Уместо шест водова дотадашње чете, формирано је десет чета новог батаљона. Свака је имала по око 100 бораца. У батаљону је задржан само онај број бораца за које се имало оружје. Осталима је препоручено да се привремено врате кућама и да се ангажују у политичком раду у своме месту и чекају позив, док се задобијањем новог оружја не створи могућност за проширење јединица.

У командном саставу нових чета било је и старијих људи. Један од њих је и Добросав Живановић, звани Трнцо, земљорадник из Толисавца, резервни официр из првог светског рата, који се борио на солунском фронту и био носилац Карађорђевог звезде са мачевима и других војних одликовања добијених за храброст. Он је изабран за командира Прве чете новоформираног Рађевског партизанског батаљона.

Сутрадан по ослобођењу Крупња, 5. септембра, штаб одреда извршио је смотру свих партизанских снага које су учествовале у борби за уништење немачког непријатеља у Столицама и Крупњу. Смотра је одржана на планини Борањи, крај Крупња. Штаб одреда похвалио је храбро држање бораца, њихову одлучност и показану вештину у борбама за ослобођење Столица и Крупња.

Бомбашко одељење новоформираног Рађевског батаљона, које је устројено уочи напада на Крупањ 2. септембра, после ослобођења Столица прерасло је у Бомбашки вод који је имао 40 бораца. Улога бомбаша била је од посебног значаја у војној операцији око Столица и Крупња. Смели бомбаша су разорним дејством својих бомби нанели један од одлучујућих удараца непријатељу у утврђеним објектима из којих се он бранио.

За командира вода бомбаша одређен је Богосав Митровић — Шумар, шумарски радник из Доњих Недељица, а за политичког комесара ваљевски ученик Димитрије Кољковић, родом из Урошевца на Косову. Текст похвале, коју је за Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије потписао друг Тито, објављене у броју „Билтена" Врховног штаба од 1. октобра

1941. године, којом се истиче храброст ваљевских бомбаша, гласи: „Изражавамо наше признање и захвалност храбром бомбашком одељењу Ваљевског партизанског одреда, које је својим храбрим налетом на крупњанску болницу, где су се били утврдили Немци, ручним гранатама нанело непријатељу велике губитке и тиме убрзало капитулацију Немаца”.

У руднику Столице формирана је посебна чета. Њен командир био је Стеван Милатовић, учитељ, кога је убрзо заменио Мика Вујковац, пољопривредни техничар.

Укупно у саставу Рађевског батаљона било је око хиљаду бораца наоружаних већином пушкама израђеним у Југославији, док је један део бораца био наоружан немачким пушкама заплењеним од непријатеља током борби. Свака чета имала је по два или три пушкомитраљеза.

На седници штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда, одржаној у кући Божића Вујића у Крупњу, на сам дан ослобођења града, 4. септембра увече, донесена је одлука о образовању органа нове народне власти на ослобођеној територији. По тој одлуци орган нове народне власти зваће се Привремени срески народноослободилачки одбор. На овој седници штаба донет је и први декрет нове власти и именовани чланови одбора.

Срески народноослободилачки одбор у Крупњу, први срески одбор у Србији нове народне власти, имао је пет именованих чланова. То су Моша Мандиловић, магистар фармације, запослен у апотеци у Крупњу, Милан Јевтић, ситни трговац, Рајко Младеновић, шофер топионице антимона, Сретен Миловановић и борац Рађевске партизанске чете Милијан — Мића Јеремић, судијски приправник у Крупњу.

У овом ратном стању, а и због сталних ваздушних напада непријатеља, они нису могли друкчије бити изабрани. Одлучено је да орган нове власти у Крупњу врши функцију среског органа власти за сва села на подручју Рађевине и једног дела Азбуковице, до формирања сличног органа за срез азбуковачки.

Први декрет нове народне власти наређивао је укидање старе власти и свих њених постојећих органа, конфисковање имовине народних непријатеља, преузимање имовине укинутих институција, попис надлештава и обезбеђење докумената, образовање народне страже, као и друга акта која су израз жеља народа.

Сутрадан, 5. септембра изјутра, одржана је прва седница новог органа народне власти у селу Кржави, крај Крупња, на трему једне зграде земљорадника Боже Лазаревића. У истом дворишту налазила се и привремена партизанска болница, у којој су лежали партизани рањени у борбама за ослобођење Крупња. Док је нови одбор одржавао своју прву седницу, над Крупњем и околином кружио је један непријатељски авион, вршећи извиђања и митраљирајући живе циљеве и разне објекте.

Дотле стварани органи нове власти на ослобођеним подручјима овога краја називани су народни комитети, народноослободилачки народни комитети, или народноослободилачки комитети. Милош Минић дао је предлог да се одбори не зову комитети, већ

именом адекватнијим широком карактеру народне борбе, то јест народноослободилачки одбори. Тај термин је усвојен, а потом је примењен на целој ослобођеној територији.

Првој седници Привременог среског народноослободилачког одбора није присуствовао Сретен Миловановић услед тога што је био рањен приликом заробљавања немачке коморе. Због његове одсутности, одбор је повећан на шест чланова. На предлог свештеника Владе Зечевића, који је првој седници одбора присуствовао поред инструктора Покрајинског комитета Милоша Минића и заменика команданта Ваљевског партизанског одреда Драгојла Дудића, изабран је за шестог члана одбора инжењер Мића Милићевић, који је радио у топионици антимона.

Приликом конституисања одбора за председника је изабран Моша Мандиловић, а за секретара Мића Јеремић. Потом је о задацима нове народне власти говорио Милош Минић и одбор упознао са првим декретом нове власти.

Привремени срески народноослободилачки одбор на својој првој седници донео је више одлука. Одлуке првог среског органа нове револуционарне власти, које имају историјски значај, јесу:

1. Да се 5. септембра увече одржи први народни збор у слободном Крупњу и грађанима представи нова народна власт, и да се затражи сагласност народа о именовању чланова одбора. На заказаном збору прокламовати и објаснити први декрет народне власти у слободној Рађевини. Сазивач збора је Привремени срески народноослободилачки одбор.

2. Усваја се метод колективног доношења одлука и на седницама се воде записници. Доносе се писмене одлуке о свима питањима која се налазе на дневном реду седница и о којима одбор решава, а први декрет нове власти да се обнародује, умножи и растура по граду и селима.

3. Да се надлежност одбора прошири и на један део азбучког среза.

4. Да се по свима селима на зборовима грађана изабери сеоски народноослободилачки одбори у саставу од по три до пет чланова, уколико раније већ нису изабрани, а свима одборницима да се издаду писмени декрети.

5. Конфискује се имовина народних непријатеља у корист народа и предаје на управљање народноослободилачком одбору. Између осталог, у првом реду конфискује се имовина издајника Уроша Недељковића, бившег посланика ЈРЗ.

6. Конфискује се новац заплењен у пореској управи, среском начелству и другим установама и надлештвима уништене старе власти, а у корист народноослободилачког покрета.

7. Имовина и инвентар укинуте општинске управе, жандармеријске станице и среског начелства преузимају се, и одређена комисија записнички констатује нађено стање.

8. Обуставља се рад среског суда, пореске управе, катастарске секције и других надлештава, и комисијски пописује тадашње стање, а целокупна архива и други материјал записнички се пре-

дају на чување једном чиновнику те установе, али он не сме бити бивши старешина установе.

9. Извршити претрес околних шума ради проналажења остатака оружја, муниције, неексплодираних авионских бомби и лешева евентуално заосталих после борбе за Крупањ, како би се спречили несрећни случајеви и епидемија. Неексплодиране велике бомбе, које су тешке и до 500 килограма, да се ограде и спречи приступ становништву, а мање да се склоне на сигурна места, која становништву нису приступачна.

10. Рашчистити рушевине причињене бомбардовањем, и да се поправе зграде оштећене за време борбе. Као радна снага за теже радове да се употребе заробљени Немци, а лакше послове да обављају добровољно грађани.

11. Обезбедити помоћ сиромашним грађанима и избеглицама, као и породицама бораца на франту, а које су без средстава.

12. У просторијама зграде основне школе у Крупњу организовати болницу за лечење рањеника, у којој ће лекарска помоћ свима грађанима бити пружана бесплатно.

13. Упутити апел грађанима у циљу прикупљања добровољних прилога у одећи, обући и животним намирницама, за потребе народноослободилачког покрета.

14. О трошку одбора извршити сахрану погинулих партизана у борби за ослобођење Крупња, и грађана изгинулих приликом немачког бомбардовања.

Пошто је завршена седница Привременог среског народноослободилачког одбора, издат је проглас становништву, које је било побегло од бомбардовања у села, с позивом да се врати у град. Упућен је позив грађанима да помогну нову народну власт у њеним настојањима. Тражено је да се поправљају зграде, у првом реду зграда болнице, а грађанке да се добровољно пријављују за болничарке.

Проглас је умножен и растурен, али је и добошем објављен грађанству у Крупњу.

Срески одбор донео је одлуку о стварању народне страже из редова бораца, партизана и четника по па Владе Зечевића.

Мали број чланова Привременог среског народноослободилачког одбор имао је да би ефикасније обављао послове у овим ратним данима, а и због тога што је решено да седницама одбора, када буду на дневном реду питања од општег интереса, присуствују сви председници и секретари сеоских одбора. На тај начин они би чинили пленум среског одбора, а изабрани чланови првог среског одбора имали би по функцији улогу извршног одбора.

Први декрет о новој народној власти проглашен је на збору грађана Рађевине одржаном 5. септембра увече. Декрет којим се укида стара власт на читавој ослобођеној територији и ствара нова народна власт, пред народом, на збору, прогласио је Милош Минић.

Срески народноослободилачки одбор ускоро је проширен кооптирањем нових чланова.

После стварања среског одбора у Крупњу, основани су народноослободилачки одбори по свима селима у којима до тада нису постојали народни комитети. Тек од тада, од ранијих органа за помоћ војсци, народноослободилачки одбори имају функцију органа власти и организују позадину.

У руднику антимона у Столицама тада је изабран и један потпуно нови орган. То је био одбор радничке контроле, у чијем су саставу били радници и службеници запослени у руднику и његовим погонима.

Одборници су бирани на зборовима које је народ у великом броју посећивао. Тако је на зборовима у Ваљевској Каменици, Пецкој и неким другим местима, присуствовало по више стотина грађана. На овим зборовима говорили су партијски и војни руководиоци ваљевског округа о новим органима народне власти, њиховим циљевима и развоју, као и о народноослободилачкој борби.

Зборови грађана бирали су за чланове народноослободилачких одбора људе из своје средине, који су радом и држањем у току устанка показали спремност да се заложу за циљеве борбе. У местима у којима су постојали народни или народноослободилачки комитети, одржани су поновни зборови, на којима су ови комитети проширени и добили ново име, народноослободилачки одбори. Један од основних задатака формираних народноослободилачких одбора био је помагање фронта мобилисањем позадине на свима војним и привредним пословима. Одбори су одиграли огромну улогу. Као нови органи народне власти, захваљујући оданости народа револуционарној и народноослободилачкој борби, постигли су највеће резултате. Одбори су постојали на целој ослобођеној територији. Нарочито су били активни у местима Ставе, Поћута, Осечина, Бастав и Пецка.

Као војни позадински орган, на ослобођеној територији створене су команде места. Прва партизанска команда места на територији Ваљевског партизанског одбора, а истовремено и на територији читаве западне Србије, створена је 5. септембра у Крупњу. За команданта места именован је Влада Пиперски, борац Рађевског партизанског батаљона. Команде места образоване су доцније на ваљевској територији и у Љигу и Мионици.

Команде места и одбори организовали су широко рад око помагања фронта. Поред осталог, ангажоване су доцније стотине запрежних кола за превоз хране чак до Ужица, а отуда муниције и оружја.

Ослобођење Азбуковице, Подгорине и Љига и откривање документа о сарадњи Драже Михаиловића са Миланом Недићем

Уништењем окупаторског гарнизона у руднику Столице и у Крупњу, читава територија рађевског среза била је слободна. Исто тако ни на територији Подгорине није се налазио више ни један непријатељски војник, ни ма који орган квислиншке власти. У Љубовији налазио се један вод Немаца који су се из овога места повукли, чим је ослобођен Крупањ, из страха да не буду уни-

штени. Они су отишли у Бајину Башту, где су појачали постојећи немачки гарнизон. Одласком Немаца из ЈБубовије и читава територија Азбуковице била је слободна. Немачко повлачење из ЈБубовије искористио је четнички командант у овом месту да прогласи себе ослободиоцем вароши.

Победом над непријатељем на широком подручју територије Окружног комитета Ваљева, од Дрине па до самог Ваљева, и даље на североисток, и од планине Цера до границе Чачанског и ужичког округа на југу, створен је прави ратни логор у коме су вршене политичке и војне припреме за постизање даљих устаничких победа. Број бораца се свакодневно повећавао, њихово наоружање расло, мрежа организованих народноослободилачких одбора, као органа нове народне власти, прекривала је читаву ослобођену територију. Борбени морал и расположење припадника Ваљевског одреда за рат против окупатора и квислинга били су веома високи. Осећања слободе код народа, претворена у стварност уништењем и прогоном непријатеља, стварала су одушевљено расположење за помагање борбе и свих аката њене организације. Стварност је показала могућност победе над охолом и зверским непријатељем, и утолико више постајала је јаснија априлска издаја властодржаца старе државе, и растао је презир према њима. Месец септембар 1941. године у ваљевском округу, као и у читавој западној Србији, био је период великог успона устанка. На ратна искуства западне Србије руководство народноослободилачке борбе указивало је свима крајевима Југославије као на пример.

Новоформиране чете Рађевског батаљона упућене су из околине Крупња у разне правце са борбеним задацима. Четири чете, са око 450 бораца, упућене су у правцу Лознице и Бање Ковиљаче, да би узеле учешће у борбама за ослобођење ових места, око којих се у међувремену већ водила борба дејством поцерских четника и бораца Подринског партизанског одреда. Једна чета Рађевског батаљона упућена је на положаје код Малог Зворника на Дрини са задатком да спречава евентуални покушај преласка немачких и усташких јединица из Босне, а три чете упућене су на друм Лозница — Ваљево са распоредом код Завлаке, Осечине и Каменице. Њихов задатак био је да спречавају покушаје продора немачких снага из Ваљева. Остало људство батаљона распоређено је с војним задацима по слободној територији.

У овај војни распоред укључени су и припадници војно-четничког одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића.

Колубарска партизанска чета контролисала је територију Колубаре и ближе околине Ваљева, посебно држећи на удару путеве који су водили од Ваљева у разне правце, као и територију Качера. Колубарски борци непријатељу су наносили знатне губитке. По селима одржавали су зборове и даље окупљали људство.

На дан 7. септембра, главнина Колубарске чете дошла је поново пред ЈБиг у намери да га нападне. Непријатељска посада, бојећи се сукоба с партизанима, напустила је ЈБиг на брзину. Партизани су у њега ушли без борбе и запленили знатне количине

хране и војне опреме. По уласку у Љиг партизани су одржали збор, којом је приликом формиран народноослободилачки одбор за Љиг. Тог дана чети је пришло 15 нових бораца.

Сутрадан, чета се пребацила у Белановицу, где је такође одржан збор, на коме се пријавило 100 нових бораца. Већином, они су били ненаоружани. Тог дана, 8. септембра, партизанска заседа на друму зауставила је један путнички аутомобил у коме су се налазила два необична путника. То су били мајор Марко Олујић, заменик команданта жандармерије за Србију, и поручник Славко Пипан, обавештајни официр Драже Михаиловића и његов курир. Они су путовали из Београда за Равну гору. На улазу у Белановицу пресрела их је партизанска заседа и довела у штаб чете баш у часу када се одржавао збор. Олујић и Пипан задржани су, а потом су саслушани. Овом саслушању присуствовала је и Милка Минић, члан Окружног комитета, која се налазила са Колубарском четом у њеним акцијама.

Официри Олујић и Пипан одбијали су од себе сваку сумњу. Међутим, над њима је ипак извршен детаљан претрес. У ципели Олујића, испод танке кожне поставе, нађен је скривен документ о сарадњи оружаних органа Недићеве владе и четника Драже Михаиловића „ради потпуног уништења комунистичких банди“, како у њему пише.

Тим документом, који је бацао праву светлост на политику и личност Драже Михаиловића и на његову четничку организацију, потврдила се Михаиловићева дволучна улога. Док је одржавао контакте са представницима партизана, тобож приправан на делимичне споразуме с партизанима, Дража Михаиловић је у ствари пактирао са квислинзима, а преко њих и са Немцима.

Чета је повела собом Олујића и Пипана у Љиг, где је у току наредне ноћи дошло до жестоког напада Немаца и велике борбе са њима. Том приликом Пипан је успео у току ноћи да побегне, док је Олујић стрељан.

Борба за Љиг и формирање Колубарског партизанског батаљона

Немци су у Ваљеву дознали о ослобођењу Љига, па су 9. септембра упутили су једну јаку војничку формацију на 20 камиона с циљем да изненадним препадом потисне партизана из овога места. Немци су у току ноћи, између 9. и 10. септембра, пришли у непосредну близину Љига и у првим јутарњим часовима извршили изненадан напад. Захваљујући сналажљивости командира чете Радивоја Јовановића, направљен је распоред одбране. Борба је била неравномерна. Док су Немци имали између две и три стотине људи, партизани су у борбу могли да уведу свега око стотину бораца. Борба је почела да се води у самом месту и њена жестина дошла је до израза у центру Љига. Тражећи заклоне пред партизанском ватром, Немци су, пошто су упали у Љиг, по-

чели да се склањају по зградама. Највише их је било у једној кафани, којој је, неопажен, пришао с дворишне стране командир чете Јовановић и међу Немце бацио неколико бомби.

Са детонацијама измешали су се крици Немаца. Командир Јовановић продужио је бацање бомби. Они који су остали живи бежали су из кафане. Њих је на улици дочекивала партизанска ватра.

Борба се пренела на скоро све улице ЈБига. Непријатеља је почела да помаже и авијација. Шест Штука бомбардовало је и митраљирало варош. Немачки авиони су у још два маха надлетали ЈБиг, пошто су обнављали своје товари бомби и митраљеске муниције.

Под заштитом трећег натела авиона, који су митраљирали партизанске положаје, Немци су успели да потоваре своје мртве и рањене у камионе и да се повуку у Ваљево. У овој борби из њиховог строја избачено је тог дана неколико десетина војника. Партизани су имали 7 погинулих и 13 рањених. Међу тешким рањеницима налазио се и командир чете Радивоје Јовановић, коме је непријатељски куршум пробио груди. Многи родољуби из ЈБига спонтано су узели оружје и ступили у борбу против Немаца. Међу изгинулим и рањеним било је и ових борбених грађана.

Повлачењем Немаца из ЈБига коначно је била ослобођена и читава територија Колубаре и Качера.

Слика народног поверења у народноослободилачку борбу понавља се. После борбе у ЈБигу и његовог ослобођења, партизанима масовно долазе нови борци. Стога је приступљено формирању Колубарског партизанског батаљона, за чијег је команданта именован Жикица Јовановић — Шпанац, дотадашњи политички комесар Рађевског батаљона, пошто је Радивоје Јовановић био тешко рањен. За заменика команданта именован је Драган Татовић, подофицир старе југословенске војске, који је вршио дужност команданта до доласка Жикице Јовановића. За политичког комесара именован је Стеван Марковић-Сингер, трговац из Белановице. Колубарски партизански батаљон имао је тада шест чета. Формирање батаљона извршено је у селу Робаје.

Током месеца септембра нагло се повећао и састав Подгорске партизанске чете, па је 18. септембра у селу Осладићу формиран Подгорски партизански батаљон са четири чете. Командант батаљона је Војин Софронић, подофицир старе југословенске војске, а политички комесар Милорад Милатовић.

Изузев Ваљева, тиме је читава територија ваљевског округа била слободна. На њој се организовао нови живот. По свима местима створени су народноослободилачки одбори, чији су чланови бирани на народним зборовима (Ваљевска Каменица, Белановица, Мионица, Пецка, Причевићи и друга места), као и команде места у Осечини, Пецкој, ЈБубовији и осталим већим местима.

Команде места и народноослободилачки одбори радили су на формирању радионица потребних фронту. Тако су при командама места отворене кројачке, обућарске и друге радионице, као и пе-

карнице. У неким местима отворени су дућани који су називани народни магацин. У селу Мајиновићу отворена је партизанска радионица бомби у којој су и поправљане пушке. Оружје је поправљано и у радионицама у Крупњу, Столицама, Пецкој и Ваљевској Каменици.

На ослобођеној територији формирана је и народна стража, која је вршила функцију милиције. Заробљени Немци били су у режиму који је према њима био коректан и у коме су третирани као ратни заробљеници.

Само у Пецкој налазила су се 204 заробљена Немца, које је чувала стража партизанске команде места. Њима је била остављена лична спрема. Само су им поскидане све војничке ознаке. Преко дана заробљеници су радили у магацинима, пекарницама и кухињама, а неки по занатским радионицама. Заробљени Немци су се сваког јутра добровољно јављали на који посао желе да иду. Њима је указивана и лекарска помоћ.

Блокада Ваљева

Одмах пошто је формиран Рађевски батаљон, штаб одреда је наредио делимичну блокаду Ваљева, још јединог неослобођеног места на ваљевској територији. Прве припреме за операције на Ваљево спроводили су борци који су ослободили Крупањ. У њима је учествовало око хиљаду бораца. Посели су све путеве који воде из Ваљева. У томе су ангажоване и три чете Колубарског и делови Подгорског батаљона.

Потпуна блокада Ваљева спроведена је између 15. и 18. септембра. Борци одреда пришли су у непосредну близину Ваљева, у коме се налазила немачка 704. дивизија. Тих дана у блокади је учествовало већ преко хиљаду ваљевских бораца из састава сва три батаљона, Рађевског, Колубарског и Подгорског. Осим партизана, у блокади Ваљева учествовали су и подрински четници Драже Михаиловића, са 200 људи. Четничке снаге ступале су у фронт блокаде доста споро, тако да су неке њихове чете стигле на положаје тек крајем септембра.

Колубарски батаљон запосео је путеве од правца Ваљева ка Ужицу, Мионици и Београду, Рађевски батаљон запосео је правце Ваљево — Лозница и Ваљево — Шабац, а састав Подгорског батаљона остале саобраћајне линије, углавном на правцу севера. Између партизанских батаљона налазили су се четници. Доцније су у блокади Ваљева узеле учешће и две чете Тамнаваца, које су биле у саставу Посавског партизанског одреда. Тамнавци су појачали блокаду на правцу Ваљево — Београд и Ваљево — Шабац.

Да би се осигурала ослобођена територија од напада непријатеља са стране, распоређене су партизанске снаге и у области Рудника према Горњем Милановцу, затим према Аранђеловцу, као и на Дрини, према Зворнику у Босни, и према Шапцу. Опсада Ваљева порушила је све мостове и искидала путеве у близини Ваљева у дужини од два до пет километара, како би се спречили

испади немачких моторизованих јединица. Поред тога, путеви су закрчени на погодним местима барикадама од обаљеног дрвећа. Ископане су и тенковске јаме. На путевима постављене су нагазне мине.

Прве борбе с Немцима отпочеле су убрзо пошто је спроведена блокада. Сукоби су се одиграли пет километара западно од Ваљева, на месту званом Рибари, када су Немци са четири тенка и петнаест камиона покушали да пробију блокаду на правцу Ваљево — Лозница. Дочекани су бомбама и митраљеском и пушчаном ватром. Немци су били потиснути и имали су знатне губитке, 15 мртвих и 40 рањених. Под заштитом тенкова покупили су рањене и мртве са бојишта. Партизани нису имали губитака.

После тога, Немци су скоро свакодневно покушавали с мањим снагама продор у разним правцима. Њихов циљ био је исцрпљивање партизанских снага. После ових испада, који су имали и карактер насилног извиђања, Немци су снажно тукли артилеријом свуда где би утврдили да се налазе партизански положаји.

На дан 21. септембра, Немци су покушали са четири тенка и 400 војника да продру путем ка Ужицу, али су на петом километру од Ваљева дочекани снажном ватром Колубарског батаљона и одбијени. По њиховом повратку у Ваљево, сав предео, на коме се одиграо сукоб, тучен је јаком артилеријском ватром из самог града.

У овим операцијама Немци су употребљавали и авионе. Они су њима извиђали, митраљирали и бомбардовали партизанске положаје. Немци нису успевали авијацијом да нанесу никакве губитке партизанима. Они су најчешће несумице тукли шуме и путеве на којима се сматрали да се налазе партизани.

Опокољени штаб 704. немачке дивизије у Ваљеву тражио је радио-телеграфским путем појачање из Београда. Немачки војни заповедник Србије наредио је 125. пешадијском пуку, ојачаном једним дивизионом артилерије и водом тенкова, да продре из Београда у Ваљево преко Обреновца и Уба. После петодневних борби са борцима Посавског партизанског одреда, немачки пук, трпећи непрекидно губитке, доспео је у Ваљево, 21. септембра. У то време обруч опсаде око Ваљева био је још ужи. У борбу су ступили и борци Ужичког и Чачанског партизанског одреда, који су дошли као појачање ваљевским борцима.

Ојачани, Немци су покушали велики продор 25. септембра. Са преко 1.000 војника, распоређених у три колоне, с тенковима на челу и уз садејство артилерије, покушали су продор преко Рибара. Немци су на тој страни успели да продру, доста дубоко, пошто су наишли на слабо држање четничких јединица које су се биле поплашиле немачке снаге и напустиле положаје. Тиме су учинили да Немци дођу иза леђа партизанских заседа. Том приликом погинуло је шест партизана и десет рањено.

Напад који су извршили сутрадан, 26. септембра, био је још јаки. Учествовало је 2.000 немачких војника, 16 лаких топова, два тешка топа и шест тенкова. Напад је био уперен у разне правце

од Ваљева. Партизани су у огорченој борби успели и овога пута да Немце задрже и сузбију у Ваљево. На неким местима су се партизанске јединице повлачиле бранећи храбро сваку стопу земље.

Око Ваљева борбе су вођене свакодневно. И с једне и с друге стране било је жртава. У овим борбама побијено је више десетина непријатељских војника. Само у борби са припадницима Подгорског партизанског батаљона, на месту званом Царић, Немци су имали велики број мртвих, уништена су два тенка и заплењено доста ратног материјала.

За све време опсаде Ваљева, узнемиравани стално нападима партизанских јединица, Немци су из града даноноћно тукли артилеријом околину и партизанске положаје. Једина веза коју је опкољени немачки гарнизон у Ваљеву имао са осталим својим јединицама и командом окупационе управе у Београду била је авионска. Немачки окупатор достављао је свом опкољеном гарнизону авионима муницију, санитарски материјал, храну и остале потребе.

У току борби на прилазима Ваљеву Немци су, поред осталог наоружања и знатних жртава, изгубили и неколико тенкова. Партизански успех, уништењем оволиког броја тенкова, израз је организационе и војничке снаге Ваљевског партизанског одреда и његов огроман допринос народноослободилачкој борби.

Непријатељ је у више махова покушавао да у редове партизанске војске убаци своје агенте с циљем ометања борбе и ликвидирања партизанских команданата и других војних и политичких руководилаца. Захваљујући јединству народа и бораца, и њиховом високом моралном нивоу, ни један покушај непријатеља ове врсте није успео. Сви непријатељеви агенти благовремено су били откривени и уништени.

Са највећим војничким успехом блокада је одржана све до половине новембра, када је немачка казнена експедиција, после издаје четника Драже Михаиловића, који су окренули своје оружје против партизана, успела да ослабљене трупе блокаде Ваљева потисне и тиме разбије партизански обруч. Међутим, у том времену, блокада није имала карактер посадне чврстине устаничких јединица, већ је, по специјалном наређењу друга Тита, била еластичан и покретљив систем убојних удараца у непријатељске испаде из Ваљева, које је он повремено предузимао. Тиме је опсада оваквог карактера задавала непријатељу најоштрије ударце и уништавала његову живу силу, материјал и оружје.

Партијски рад на територији ваљевског округа успешно се развијао непрекидно у току борби за стварање и проширење слободне територије. Пошто је ослобођен Крупањ, и друга места ваљевског краја, одржан је шири партијски састанак у Балиновићу, на коме је реорганизован Окружни комитет. Његов нови састав био је: секретар Обрад Стефановић, чланови Милан Китановић, Милка Минић, Милица Павловић, Сретен Читаковић, Милован Радојевић Живорад Гајић и ЈБубомир Петровић — Мингеј.

Одлучено је да се приђе даљем омасовљавању партијских организација и да се обезбеди већи број чланова за рад на терену.

Тада су и чланови комитета задужени за рад по срезовима ваљевског округа.

Ослобођена територија Подриња

После успеха код Мачванске Митровице, све чете Подринског партизанског одреда прикупиле су се на Церу, где су 30. августа формиран баталјон. То су били први партизански баталјони у Југославији. Одред је добио два баталјона, Мачвански и Поцерски партизански баталјон. У одреду је већ око 600 бораца и наоружање је знатно повећано. Има четири тешка митраљеза, десет пушкомитраљеза и довољно муниције. Сваки баталјон има по пет чета са по око 60 бораца. На предлог комесара одреда Данила Лекића, формирана је и самостална Ударна чета, за чијег је командира изабран Мика Митровић, а за политичког комесара Душан Слијепчевић. Чета је имала 38 људи који су изабрани из целог одреда. Избор бораца за Ударну чету вршио је сам Мика Митровић. Она је била и најбоље наоружана, а истовремено и прва пролетерска јединица. Њени борци по правилу били су чланови Комунистичке партије и СКОЈ-а. У њој се налазио само мањи број нечланова Партије, али врло блиских и оданих њеној борби и њеном програму. Чета је крстарила од Лознице до Богатића, прелазила у Босну и вршила низ других војничких задатака. Имала је неколико пушкомитраљеза. Била је непрекидно у покрету. Упућивана је на најтеже задатке и стизала у помоћ јединицама које су бивале угрожене. Борци ове чете називани су ударницима.

И после реорганизације, командант одреда остао је Небојша Јерковић, а политички комесар Данило Лекић. За команданта Мачванског баталјона изабран је Милан Ђаковић, а за политичког комесара Димитрије Бајалица. Командант Поцерског баталјона је Милан Беловуковић — Дева, а политички комесар Здравко Шестић. Почетком септембра командант Мачванског баталјона Ђаковић упућен је на дужност команданта позадине, а за новог команданта баталјона изабран је Александар — Лала Станковић.

Одред је положио партизанску заклетву, после чега је одржан састанак штаба одреда на коме је одлучено да се нападне Богатић. Израђен је и детаљан план овога напада.

Одушевљење народа Подриња за борбу било је огромно. Снаге које су руководиле устанком нису биле у могућности да ту тежњу народа у пуној мери прихвате и да за многобројне добровољце обезбеде оружје. Отуда је дошло, на иницијативу самог народа, до стварања сеоских партизанских чета, у којима је било и до сто бораца, са углавном slabим наоружањем. Скоро свако мачванско село имало је овакву своју чету, а нека села имала су по две и три. Ове чете по селима везивали су за војничку политику одреда поједини чланови Партије као позадински радници. Међу селима било је право такмичење у стварању чета. Крајем септембра у Подрињу било је у сеоским четама неколико хиљада људи.

То је било време када се скоро сва партијска организација Подриња налазила у одреду, активно ангажована у војним акцијама

против непријатеља. Та околност учинила је да је терен, тако рећи, остао без партијских кадрова, што се доцније одразило на политички рад у Подрињу.

Како је у Подрињу у то време већ било доста ослобођених села, то се приступило формирању народноослободилачких одбора за окупљање људи на пословима помагања јединица за борбу против окупатора.

Пошто је тада већ био постигнут споразум о сарадњи са командантом церских четника Драгославом Рачићем, одлучено је да се, у оквиру те сарадње, формирају и заједнички народноослободилачки одбори. Те послове на територији Мачве водио је у име партизана новоименовани командант позадине Милан Ђаковић, док је представник четника био свештеник Данило Дукић. Али, пошто је Мачва била партизански оријентисана, то је народ у одборе бирао три четвртине представника партизана, док су само једна четвртина чланова одбора били представници четника. Народ у овом крају није одобравао четничку политику чекања и одуговлачења устаничке борбе. Он је то своје расположење јавно изражавао на зборовима на којима се говорило о програму борбе и на којима су бирани одборници. У селима поред Дрине, која су Немци тукли митраљеском ватром из Босне, одборници су бирани на ужим скуповима грађана.

У сваком мачванском селу био је формиран народноослободилачки одбор. Они су у свему вршили функције власти. Имали су и своје сеоске чете, а у граничним селима дуж Саве давали су страже. Поред осталих задатака, страже су обезбеђивале и магацине са храном која је била сакупљена у Мачви у огромним количинама. Мачва је изванредно добро снабдевала партизана храном.

Народноослободилачки одбори скупљали су и оружје за одред. Оснивали су многе радионице. У Табановићу отворена је радионица за израду бомби. Девејке и жене добровољно су шиле рубље за борце. У свима овим радионицама, и другим органима које су стварали одбори, остварени су политички курсеви. Штампане су и радиопривести.

Народноослободилачки одбори обављали су и разне грађанско-правне послове, поред организовања привредног живота, који је био врло широк и активан у Мачви. Један тестамент, који је потврдио народноослободилачки одбор у Црној Бари, остао је у трајној правној важности.

Народноослободилачки одбори у овом крају у прво време називани су негде комитети, негде народни одбори, или месни народни одбори, док нису свуда названи именом народноослободилачки одбори, какав су назив добили у ваљевском округу.

У народноослободилачке одборе бирани су људи из свих бивших политичких партија који су се изјашњавали за борбу. Нарочито су добро радили заједнички одбори формирани у Поцерском Добрићу, Бадовинцима и Великој Лешници. Афирмишући се као органи нове народне власти, они су уживали пуну помоћ народа.

Четничка организација Драже Михаиловића у Поцерини, а нарочито у Јадру, имала је ослонац међу сељацима. То је била и

последица запостављања овога краја у раду политичког и уставничког руководства Подриња. То је био резултат и раније недовољне активности Партије у овом крају. Организовање четничких чета у Јадру и Поцерини ишло је дотле да је чак и малобројна Пећанчева четничка организација имала своју групу. Она је у ствари настала проглашењем четничког војводе Будимира Илића-Церског за присталицу Косте Пећанца, коме је приступио са својом групом после издаје при опсади Шапца.

Са командантом четничке организације Драже Михаиловића у Подрињу, Рачићем, био је потписан споразум о заједничкој сарадњи и борби против окупатора. Споразум је потписао командант Подринског одреда Небојша Јерковић.

Акција четника против непријатељских гарнизона у Лозници и Бањи Ковиљачи била је у условима спровођења партизанско-четничке сарадње. Четници, недовољно организовани, са доста јаким снагама, нападали су Лозницу. Четничке јединице биле су углавном недисциплиноване, често ненаоружане сељачке групе које су нападале противника, и имале доста жртава.

Нападом на Лозницу, коју је непријатељ бранио са јаким снагама, извршеном у недељу 31. августа, руководили су четнички потпуковник Веселин Мисита, који је у овој борби и погинуо, један поручник и један калуђер. Немци су се утврдили у три јача објекта у Лозници, у гимназији, Вуковом дому културе и кафани Лазе Хајдуковића. Напад је започео у седам часова пре подне. Највећи део четничких јединица чинили су у овој операцији сељаци из околних места. Мисита је погинуо на челу своје јединице, бацајући бомбе на Немце, а калуђер Георгије Бојић — Цица, како је у једном документу записано, руководио је нападом „врло срећно и храбро“ на немачку посаду у гимназији. Њему су се Немци предали. Укупно у борбама за ослобођење Лознице заробљена су 93 Немца. Известан број их је погинуо и рањен, а остали су се повукли у правцу Бање Ковиљаче. Заробљени Немци спроведени су у манастир Троношу, а рањени су упућени у болницу. Са заробљеним и рањеним Немцима поступано је хумано. Свима којима је требало указивана је лекарска помоћ. Четници су имали осам погинулих и четири рањена човека.

У исто време када је извршен напад на Лозницу, четници су опсели и Богатић, и под командом Рачића вршили напад на ово место које су Немци добро утврдили, смештени у згради среског начелства. Немци су у Богатићу имали и артилерију. У току борбе са четницима стигла су им појачања из Сремске Митровице и Шапца. После дводневних напада, четници су се повукли на Цер уз приличне губитке.

Иако је био потписан споразум о заједничкој сарадњи, четници су ипак, због тежње за војничким престижом у Подрињу, у неколико случајева сами вршили нападе на непријатеља, али без довољно организованости и без упорности.

На дан 3. септембра напад на Богатић предузео је Подрински партизански одред. Напад је до појединости проучен и испланиран. Ојачане немачке снаге имале су тада са жандармима око 300 људи.

После краћих сукоба на периферији Богатића, Немци су се повукли у зграду начелства, до кога је продрла једна партизанска чета. Али Немци су се брзо укрцали у камионе, који су их чекали у граду, и повукли се у Шабац, одводећи собом жандарме и неколико дбмаћих издајника из реда грађана. Међу њима био је и др Младен Милошевић, некадашњи народни посланик, један адвокат, један полицијски писар и један порески службеник.

На путу за Шабац, на месту Битва, у очекивању повлачења Немаца овим правцем, била је постављена у заседи Лешничка партизанска чета са 35 бораца. Имала је један тешки митраљез типа Шварцлозе. Четом је командовао млади борац Станко Орељ, познат као Орловић. Под његовом командом ова слаба чета изненадила је Немце и зауставила их жестоком ватром. Митраљески рафали првог ватреног напада убили су два официра и неколико војника. Немци су поскакали из аутомобила, заузели положаје и из својих оруђа засули партизане жестоком ватром. Развила се тешка и неравноправна борба. Под кишом куршума, Орељева чета била је прикована за земљу. Из задњих камиона један немачки официр повео је жандарме, који су чету напали с леђа. Део бораца повукао се, али Орељ је са већином остао на положају. Био је тешко рањен у обе ноге. Он није напуштао митраљез, тукући непријатеља до последњег даха. Последњу снагу употребио је да испали метак из пиштоља себи у чело.

Остатак ове херојске чете изгинуо је. Све оне који су рањени, или давали знакове живота, Немци су потом побили.

Када је Ударна чета Мике Митровића чула за борбу на месту Битви, на путу Богатић — Шабац, упутила је једну десетину, која је стигла кад је борба већ била завршена. Борци су само успели да виде у даљини кретање немачких камиона ка Шапцу на које су узалуд пуцали. На бојишту су нашли 15 мртвих партизана Лешничке чете, међу којима и храброг командира Ореља, популарног Орловића.

Немци су све своје мртве и рањене одвукли са овог бојишта, али су остале многе локве крви. Орељева чета своју погибију херојски је откупила смрћу Немаца које је побила.

Са Цера, где се био повукао са својим четницима после напада на Богатић у Мачви, Рачић је пошао у помоћ четничким јединицама које су већ биле ослободиле Лозницу и тукле се за Бању Ковиљачу. Истовремено, четници су тражили и помоћ партизана.

Пошто је Богатић већ био слободан, команда Подринског партизанског одреда упутила је у борбу за ослобођење Бање Ковиљаче Четврту чету Поцерског батаљона са командиром Александром — Лалом Станковићем. Чета је одмах по доласку на положај пред Бању Ковиљачу ступила у борбу, а сутрадан по њеном доласку стигао је и Мика Митровић са својом Ударном четом.

Командир Ударне чете Мика Митровић прво је извршио извиђање терена и утврдио распоред немачких јединица у Бањи Ковиљачи.

Немцима је из Босне била упућена у помоћ једна усташка јединица у јачини од неколико стотина људи. Међутим, рађевски

партизани пресрели су усташе и спречили њихов прелазак у Србију. Усташе су потом покушале прелаз на месту код Козлука који су бранили четници. Поновни покушај преласка усташа је успео, и они су се у Ковиљачи прикључили Немцима.

Ударна чета партизана под командом Мике Митровића, са осталим партизанским и четничким јединицама које су учествовале у опсади, 5. септембра увече, извршила је напад на немачко-усташку одбрану у Бањи Ковиљачи. Непријатељ се бранио непрекидном жестоком ватром из свих оруђа, употребивши и артилерију и минобацаче, који су дејствовали из Босне, са леве обале Дрине.

Рано изјутра 6. септембра, Немци су се повукли ка Зворнику. Ковиљача је била слободна. Четврта чета Александра Станковића имала је пет погинулих у току борбе за Ковиљачу.

У Лозници и Ковиљачи четници су успоставили своје команде места и прогласили општу мобилизацију. Тада су присталице народнослободилачког покрета у Лозници формирале партизанску команду места. Рад партизана био је усмерен на терен Лознице и Бање Ковиљаче, нарочито на рудник Зајачу. Новоформирана Лозничка партизанска чета организовала је у Лозници радионицу за израду бомби.

Блокада Шапца и Мачванске Митровице

Откако је устанак у Мачви узео широке размере, немачки гарнизон у Шапцу осећао се врло несигурним и предузео је опсежне мере у циљу одржавања своје безбедности. Истовремено, појачао је одбрану Шапца. По улицама и на периферији града Немци су поставили митраљеска гнезда и топове. У дубини од три километра од града непријатељ је посекао сву шуму и кукурузе да би имао чист простор. Поплашени руководиоци квислиншке полиције у Шапцу подносили су оставке, али Немци их нису уважавали. Председник шабачке општине такође је поднео оставку. Његово место је упражњено и постављен му је заменик. То је био један руски белогардејац.

Штаб Подринског партизанског одреда, већ другом половином августа, почео је припреме за напад на Шабац. Припреме су стране планиране. Чете Подринског одреда почеле су да прилазе Шапцу од првих дана септембра и стежу обруч око њега. Патроле су извиђале стање непосредне околине Шапца, а добијале су и информације о ситуацији у граду. Предузете су све мере за спречавање изненађења од евентуалног изненадног испада непријатеља из Шапца.

Мачвански батаљон запосео је правце од Шапца ка Мајуру и Богосавцима, Рачићеви четници од Богосавца до Летњиковца, Поцерски батаљон затварао је круг око Шапца од Саве до Табановића, а јединице Посавског партизанског одреда, који су кооперирале са Подринцима у овој операцији, биле су са источне стране града, од Саве до Летњиковца, блокирајући и пут Шабац — **Бео-**

град У то време чета Пере Савића је на Сави приморала неколико бродова, који су пловили Савом, да приђу обали. Запленила је материјал потребан одреду. Бродови су потом били укотвљени у зимовнику код Дреновца, а путници искрцани и упућени својим правцима пешке. После неколико дана, Немци су из авиона бомбардовали ове бродове с намером да их потопе, а гађали су и околне шуме.

У самом граду партијска организација успешно је организовала сарадњу са четата које су извршиле блокаду и припремале напад. Маса добровољаца, која се јављала партизанима, као и сеоске партизанске чете, употребљени су за рушење мостова, раскопавање путева и стављање препрека на свима саобраћајним правцима од Шапца.

Истовремено, блокирана је и Мачванска Митровица, у чему су учествовале јединице Поцерског батаљона, уз помоћ Ноћајске сеоске партизанске чете. И овде су порушени мостови, искидане телефонско-телеграфске везе и прекопани путеви и на њих стављене барикаде. У блокади Мачванске Митровице учествовала је и Ударна чета Мике Митровића, која је ту стигла после успешне операције код Бање Ковиљаче. У једном мањем нападу на Немце он је био лако рањен. На дан 17. септембра, Ударна чета отишла је у Равње да прихвати и обезбеди прелазак преко Саве групи комуниста који су побегли из сремскомитровачког казног завода. Пребацавање је обављено успешно под заштитом Ударне чете и уз огромну помоћ и пажњу сељака из Равња, где су се бивши робијаши дан и ноћ задржали ради одмора, а потом камионима преbacили у Богатић. После тога Мика Митровић је своју чету повео против домобранске граничарске јединице, која се налазила на Дрини у селу Балатуну, у Семберији. Када су приметили партизане, домобрани су побегли, остављајући своје граничне карауле. Одатле је Ударна чета упућена у Штитар, а потом на Шабац, где је укључена у систем блокаде.

Паралелно с војничким успесима, стварана је и позадинска власт на ослобођеној територији у Мачви. У Богатићу је формирана команда места (командант места Драгољуб Јеличић — Бибер, а политички комесар Раша Радовановић), која је организовала санитетску службу, снабдевање бораца храном, одећом и обућом, и вршила друге позадинске послове. Отпочео је рад и срески суд. На његовом челу био је Станимир Јосиповић, земљорадник из Белотића, који је 1920. године био народни посланик Комунистичке партије. У Богатићу је отворена радионица за израду бомби, као и више радионица за израду војне одеће, обуће и других потреба за војску.

У то време већ је функционисао преки војни суд, који је у име народноослободилачког покрета судио сарадницима окупатора за злочине издаје. Овај суд, који је био при штабу одреда, судио је и ухваћеним петоклонашима др Младену Милошевићу, Жики Димитријевићу, некадашњем народном посланику ЈРЗ, и другима.

На дан 19. септембра одржан је у Штитару састанак представника партизана и четника ради договора о заједничком нападу на

Шабац. Утврђен је план напада, који је одређен за 21. септембар увече. Нападом ће командовати заједнички оперативни штаб. Установљена је и веза са Ваљевским и Посавским одредом и затражена је помоћ од њих. Ваљевски одред упутио је две чете Подгорског батаљона, којима су били на челу Живан Димитријевић и Милан Радовановић. Дошла је и једна чета војно-четничког одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића.

Са овим појачањима израђен је детаљан план опсаде и припремљен напад.

Борци су имали и један топ од 105 мм, који су Подринском одреду предали мачвански сељаци. Топ је био без нишанских справа, са свега три гранате. Њему је било одређено да туче савски мост. Рачићеви четници имали су такође један топ.

У одређено време 21. септембра увече отпочео је напад. Нешто пре тог времена у Шабац су упали неки Рачићеви четници и ликвидирали извесне људе, али су ту и сами изгинули. Иначе опрезни, Немци су овим четничким упадом били опоменути.

Знак општег напада били су топовски пуцњи са опсадног положаја. Кад је фронт опсаде кренуо, дочекан је страховитом непријатељском митраљеском ватром и дејством артилерије с леве обале Саве. Четници Будимира Илића-Церског напуштали су фронт и одлазили у село Табановић, где су пљачкали и пили. Од три партизанске гранате две су експлодирале. У току ноћи јединице су допрле до првих кућа града, а неке ушле и у сам град. У зору, све су се јединице повукле на полазне положаје, изузев једне групе бораца коју је затекла зора у граду, па, пошто нису могли да се повуку, остали су склоњени у једној кући читав дан 22. септембра. Исто је морао да учини и Ђура Губеринић, који је у нападу са својом јединицом доспео до камичког моста до пред најаче немачко упориште у Шапцу. Одвојен од осталих бораца, ни он није могао да се повуче, па је цео дан остао на месту до кога је доспео.

У току 22. септембра извршено је извесно прегруписавање снага и припремљен је нови напад. Одлучено је да се у току ноћи пређе Сава и у Кленку ликвидира немачка артилеријска и минобацачка посада, која је дејствовала врло снажно и ефикасно против фронта партизана и четника. Иако су четници Будимира Церског већ напуштали борбу, ипак је један њихов део са групом партизана узет у обзир за прелазак преко Саве и напад на Немце у Кленку. Али четници Церског тај план су открили. Приликом покушаја прелаза пуцали су са десне обале Саве на Немце, и тиме им скренули пажњу на напад. Четници Церског тиме су у ствари овај план онемогућили.

Чета Мике Митровића добила је задатак да ноћу између 22. и 23. септембра ликвидира немачко упориште у млину „Подриње“, да пређе Камичак лево од моста и да нападне на немачко упориште у млину „Унион“, одакле је митраљеска ватра нарочито убитачно дејствовала.

Ударна чета пребацивала се од куће до куће, и од дворишта до дворишта до млина „Подриње“. Сав простор је био осветљен

сијалицама које су партизани гасили гађајући их из пушака. Немци су се убрзо потом повукли из млина. Повлачећи се, они су га запалили. Истовремено, почела је да туче артилерија из Кленка. Око три и по часа после поноћи чета се повукла. За напад на Шабац те ноћи, у једном немачком документу, који о овоме извештава, стоји: „Из кућа у Шапцу је отворена пушчана и митраљеска ватра на немачке патроле. Било је губитака.“

На дан 24. септембра из Кленка, преко моста на Сави, и улицама Шапца, затутњали су немачки тенкови и камиони. У Шабац су улазили први делови злогласне казнене експедиције. То су били војници 342. немачке дивизије, пребачени из Француске за борбу против устаника у Србији. Тиме је почела, свестрано припремана у немачким војним и управним штабовима, офанзива на ослобођену територију у Србији, позната у историографији као прва непријатељска офанзива. Врло брзо пројектована немачка казнена експедиција прерасла је у офанзиву од које је пуна два месеца брањена партизанска слободна територија у западној Србији.

Већ у три часа по подне отпочело је масовно хапшење грађана и прикупљање целокупног мушког становништва од 16 до 60 година. У пет часова по подне било је похапшено преко 4.000 људи.

У току ноћи између 24. и 25. септембра, немачки војни извештај кратко бележи: „У току ноћи су одбијена четири непријатељска извиђачка одељења на јужном и југозападном фронту Шапца. Сопствени губици до сада: 5 рањених и 1 фолксдојчер је убијен“.

На дан 25. септембра настављена су хапшења, неке су куће у граду запаљене, шест становника је стрељано. О свему томе говори немачки извештај, који на крају констатује да су три Немца рањена, међу којима и командир једне чете.

Ваљевске чете су уочи 27. септембра повучене на своју територију. Подрински одред, задржавајући своје положаје на линији опсаде Шапца, предузео је неке мере за одбрану по дубини. Изгледа да борци и командни састав напада на Шабац нису били информисани о стварној снази непријатеља у Шапцу и његовом снажном појачању. На дан 26. септембра, док је чета Мике Митровића копала ровове, Немци су извршили напад. Храбри командант Ударне чете тешко је рањен. Опаливши себи револверски метак у слепоочницу, он је завршио свој живот. Погинуо је и Ђура Губеринић. Са још два борца, Мика је сутрадан свечано сахрањен у Богатићу. То је био велик губитак за одред.

Долазак друга Тита и чланова Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије на слободну територију западне Србије

Београд су напуштали партијски кадрови и одлазили на територије на којима се распламсавала устаничка борба. То је била политика Партије коју је одредио друг Тито, јер борбом треба руководити на територији самих операција, а и у њој учествовати.

Када је етворена слободна територија у западној Србији ослобођењем Крупња и осталих делова ваљевског округа, као и Подриња и делова ужичког, чачанског и краљевачког округа, војно руководство оружане борбе у Југославији, које је дотле заседало у Београду руководећи устанком, било је припремљено да и само изиђе на слободну територију. „Из окупираног Београда било је све теже одржавати везе и руководити све динамичнијим развојем устанка. Знатна ослобођена територија у Србији пружала је нове, веома повољне услове за то . . .” (Перо Морача).

За излазак друга Тита извршене су потребне припреме тачно и опрезно, с обзиром на веома пооштрену контролу кретања целокупног становништва у Београду, као и у унутрашњости. Ову контролу спроводили су Немци и квислиншки полицијски органи. Пошто су у земљи отпочеле борбе, Немци и органи домаће полиције, поготову служба специјалне полиције, организовали су читаву хајку на све људе који су по њиховим тумачењима могли да буду опасни за окупациони поредак.

Шеснаестог септембра 1941. године увече, на београдској железничкој станици попео се у воз један елегантно обучен човек са зеленим шеширом, у кожном кратком капуту. Њега су пратиле три личности из београдског партијског актива. Путовао је с лажном легитимацијом коју је добио преко Владислава Рибникара, директора „Политике”, од Драгољуба Милутиновића, свештеника из Ивањице. Милутиновић, кога је Рибникар ангажовао за ову услугу, знао је да непознати страни човек путује као устанички руководиоца, али ништа ближе о њему.

У возу који се кретао ка Сталаћу налазио се генерални секретар Комунистичне партије Југославије и руководиоца оружане борбе народа Југославије, Јосип Броз Тито. У његовој пратњи били су Јаша Рајтер, Веселинка Малинска и Даворјанка Пауновић, студенткиња, родом из Пожаревца. секретарица генералног секретара Партије, позната под илегалним именом Зденка. Они су пратили друга Тита по налогу партијске организације и имали строга упутства како и када треба интервенисати, уколико дође до опасности за његову личност. Јаша Рајтер није смео од њега да се удаљује ни једног тренутка. Рајтер је знао одлично немачки и на основу лажних исправа путовао је као фолксдојчер.

Сутрадан, 17. септембра, док се у дубини територије западне Србије на много страна водила борба са Немцима и стварала нова народна власт, друг Тито је са својим пратиоцима, с којима је у Сталаћу прешао из воза нормалног колосека у воз узаног колосека, негде испред Краљева, прешао на територију на којој су већ интервенисали партизански одреди западне Србије. Борба коју је он покренуо већ је горела иза хоризонта Гледићких планина, Гоча и Јелице, куда је он путовао.

На чачанској железничкој станици запретила је опасност Малинској. Ту се нашао на дужности један агент који је њу познавао из београдских сукоба полиције и комуниста. Стога је Јаша Рајтер са њом одатле кренуо колима до прве железничке станице на

правцу ка Пожеги, а возом је друг Тито продужио у пратњи Даворјанке Пауновић.

У Пожеги добили су собе за преноћиште у хотелу „Томашевић“. Увече, Јаша Рајтер разговарао је у кафани са фелдјандармима, којима је причао да је „стари господин“ трговац који купује свиње и има много пара. Међутим, Веселинка Малинска изјављује да су преноћили у Пожеги у једној приватној кући прекопута хотела.

Изјутра 18. септембра, ови путници поседали су у један фијакер и кренули у правцу Косјерића. Успут је друг Тито поставио питања возачу о приликама у крају, па и о томе да ли овде има партизана. На то је кочијаш рекао:

— А да и ви не идете у шуму?

— Зар овакви иду у шуму? — упитао је друг Тито.

Кочијаш је на то одговорио:

— Тамо иду и са цилиндрима!

У Косјерићу нису могли добити кола која би их возила даље. Њихов правац кретања био је пут Косјерић — Ваљево, преко Букова, планине на којој се већ налазила устаничка војска. Стога су користили једна запрежна кола која су се кретала у том правцу, и на њих ставили своје ствари, а сами продужили пешке.

Прошли су село Ражану и јужне падине Букова и попели се на врх. На месту од кога се одваја туристички пут за Дивчибаре налази се једна кафана у коју су ови путници створили. Она је била пуна четника. Запиткивали су друга Тита и чланове његове пратње куда намеравају кроз овај несигуран крај. Они су им изјављивали да путују у Ваљево, а потом у Београд. Један четник је рекао:

— Тешко ћете проћи кроз овај немиран крај!

— А зашто да нас је страх када идемо са овим господином који је Немац? — рекла је Веселинка Малинска, показујући руком на Јашу Рајтера.

Кад су то чули, четници су уперили пушке у Рајтера и наредили му да стане уза зид са подигнутим рукама увис. Видећи шта се догодило, друг Тито је позвао на страну најстаријег међу четницима у тој групи и са њим нешто тихо разговарао, показујући му неке исправе. Овај је потом пришао четницима и наредио им да оставе на миру путника кога су окружили с упереним пушкама. Друг Тито је успео да од њих добије и пратњу, која је са њим и његовом групом кренула са Букова.

Успут су наишли на свеже хумке осамдесет и једног сељака са ове планине које су Немци недавно побили. Друг Тито се с узбуђењем сусрео с пролиреном крвљу народа овога краја просутом у борби која је отпочела и са огорчењем према непријатељу уверио се још једанпут у окупаторово варварство и у оправданост започете борбе.

Друг Тито је својој групи рекао успут да је у кафани на Буковима четнику показао лажну легитимацију попа Милутиновића. У њој стоји да је власник легитимације четнички командант који иде на територију коју контролишу партизани ради преговора са

њима. По тој верзији, Јаша Рајтер је Немац који треба да присуствује овим разговорима.

Тако су у пратњи четника стигли до зграде основне школе у селу Бачевцима, где се налазила једна десетина партизана Колубарске партизанске чете. Одатле су се њихови пратиоци, четници, вратили на Букове.

Овом десетином партизана у Бачевцима командовао је Александар Јовановић, родом из Заруба код Ваљева ветеринарски наредник старе југословенске војске. Јовановићу и његовим партизанима друг Тито је рекао да треба да га одведу до првог партизанског штаба. Партизанима је ова група била врло сумњива. Како се тада много говорило о убациваним шпијунима на ослобођену територију, то је Александар Јовановић био уверен да има посла са њима. Стога их је спроводио уперивши пушке у њих слеђа, решен да пуца на сваки сумњив покрет ма кога из ове групе.

Александар Јовановић довео их је у штаб тих дана формираног Колубарског батаљона који се налазио у кући Секуле Бојиновића у селу Робаје. У штабу је био комесар батаљона Стеван Маровић звани Сингер, познат као ригорозан и ефикасан судија провокаторима и шпијунима који су убацивани на ослобођену територију.

Био је већ у велико поподне. Марковић је непознате сместио у школу. Друг Тито је тражио да га доведе у везу са штабом партизанске јединице која оперише на овој територији.

Марковић је дубоко сумњао у путнике који су стигли. Поготову што му је друг Тито рекао да је генерални секретар Комунистичке партије Југославије. Увео га је са осталима у школу око које је поставио јаку стражу. Стражарима је наредио највећу будност, и да се не сме десити да неко од њих нестане. Он их је у ствари похапсио..

Марковић је потом отишао код Милоша Минића. Известио га је да се у згради школе налази једна сумњива група са неким човеком који се представља као генерални секретар Комунистичке партије Југославије. Минић је одмах отишао у школу. И при сусрету са другом Титом, кога је упознао на једној партијској конференцији у Београду на Чукарици у време устаничких припрема, рекао је Марковићу-Сингеру:

— Друг је у праву. Он је заиста генерални секретар Комунистичке партије Југославије.

Изненађен обртом, Марковић је одмах наредио да се стража која је била окренута према школи и пазила да се неко од чланова групе не изгуби и не побегне, окрене налевокруг и сада да пази да нико не уђе у школу и да по цену живота не допусте да се неком од њих ма шта деси. Какав је био у гоњењу непријатеља и шпијуна, Марковић је најблаже учинио што је ову групу у ствари био притворио. Друг Тито, после срдачних поздрава, похвалио је њихову опрезност рекавши:

— Добро је што сте тако будни. Онај ваш десетар успут ме је добро измуштрао. Био сам му сумњив, можда зато што сам код њих дошао са четницима!

Осамнаестог септембра 1941. године Тито је стигао међу партизана, и од тада све до коначне победе над непријатељима није се одвајао од оружаних јединица, крећући се заједно са њима. Од овога историјског дана, друг Тито је руководио борбом живећи са борцима и делећи са њима све тегобе рата.

Београд су напустили и остали партијски руководиоци, и изишли на слободну територију, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар.

У Робајама домаћини су понудили храном друга Тита и чланове његове пратње, који су успешно превалили пут од Београда до овог села под Маљеном. Били су гости учитељице у селу Бачевцима. Она их је после обеда послужила кафом као знаком посебне пажње према гостима, с обзиром да се у то време кафа врло тешко налазила.

Друг Тито се код Милоша Минића интересовао за ситуацију. Рекао је да је упознат из извештаја са стањем. Интересују га најновији моменти о току и развоју борби, као и односи са Дражом Михаиловићем. Друг Тито је питао ко је писао онај летак против четника после сукоба у Планиници. Милош Минић га је обавестио. То су учинили борци из јединице која је била нападнута .

— Не ваља то, прогрешили сте! — рекао је.

— Ми смо о томе већ дискутовали. Другови који су одговорни за то кажњени су! — одговорио је Минић и пружио летак другу Титу, који је, читајући га, стављао примедбе.

Приликом подношења извештаја о стању на фронтима бораца Ваљевског партизанског одреда, Минић је рекао да се врши и опсада самог Ваљева. Друг Тито је одлучно ставио примедбу на тотално ангажовање снага за заузеће града, у коме непријатељ има врло јаке снаге и моћну технику. Пораз партизана у опсади Ваљева може бити судбоносан. Наше снаге су у стварању. Масовна погибија људи може деловати и деморализаторски на народ. Треба водити операције уз јаку покретљивост снага и чувати их. Та је Титова мисао и примењена у даљим борбама на Ваљеву.

Потом се разговор водио о ситуацији у свету, нарочито о стању на источном фронту.

— Ви сте сигурно из радиовести имали прилике да сазнате, — рекао је друг Тито, — да се на источном фронту воде веома тешке и крваве битке. Ми можемо данас да констатујемо да су снаге фашиста јаче него што смо ми предвиђали. Савезници још увек окле^{ва}ЈУ, нарочито Американци. Зато су садашње прогнозе о временском трајању рата тешке и нереалне.

Друг Тито је затим истакао да се устанак у нашој земљи развија свуда повољно.

— Треба да учинимо све да се што више омасовимо, да устанак буде свенародни. Због тога не треба са четницима заштравати односе. Ви, другови, немате право. Пошли сте од погрешне оцене. Хоћете да се Дража војнички ликвидира. Не ради се ту о Дражи већ треба водити рачуна да постоје масе које сад он у неком смислу представља. Има много људи код нас који су против Немаца,

али наш став још нису схватили. То су чињенице са којима морамо рачунати. Зато треба много политички радити, уверити те људе да је наша борба поштена. Они који су против ње, и који је саботирају, треба политички да буду раскринкани. Само је у томе потребно такта и стрпљења. Ми ћемо са нашим ставом, нашом борбом против окупатора, на крају натјерати Дражу да заузме одређенији став. Зато је ваш став погрешан, пренаглили сте, без обзира на његове поступке. Треба водити рачуна о томе да окупатор хоће по сваку цијену да изазове братоубилачки рат. Ми треба да учинимо све да му ту намјеру осујетимо.

Из излагања друга Тита видело се да је рат тек у својој почетној фази. Неко је поставио питање које се односило на положај партизана у току зиме. Друг Тито је, смешећи се, одговорио:

— Е, па ви сте се већ уплашили зиме. а још није ни јесен почела. Но, имамо ми план и за то вријеме. Ми мислимо да се овдје, у овом крају и око горњег тока Дрине, устали слободна територија. Истина, ви бисте овдје по том плану били предстража. Да би вама било лакше, ми ћемо из других крајева повући наше снаге које ће послужити као појачање.

Пошто је друг Тито изразио жељу да се лично састане са Дражом Михаиловићем, то је упућен Војислав Рафајиловић да утврди где се налази Дража Михаиловић и са њим предвиди место састанка.

Разговори су настављени и за време вечере. Друг Тито је скретао пажњу да многи борци нису служили војску и да са њима доста треба радити на војном и политичком образовању. Брига о рањеницима треба да буде на пуној висини и за њих треба све чинити.

Разговори су вођени до дубоко у ноћ.

О овом свом сусрету са партизанима друг Тито је једном, доцније, рекао:

— Године 1941. ја сам дошао из Београда на ова брда око Ваљева, код Ваљевског партизанског одреда. Ја сам се тада, другови и другарице, први пут сусрео с нашим партизанима. Иако сам за време боравка у Београду знао гдје се бори сваки наш одред и са каквим се тешкоћама бори, мени је срце заиграло када сам овдје, на овим бријеговима, нашао снажан и добро организован одред са потпуно војничком дисциплином дубоко свјесних људи, који су знали зашто су узели пушку у руке и зашто се боре . . .

Први састанак друга Тита са Дражом Михаиловићем

Војислав Рафајиловић донео је информацију да се Дража Михаиловић налази у селу Струганику, у родној кући српског војводе из првог светског рата Живојина Мишића, и да је сагласан са одржавањем састанка с другом Титом.

Већ сутрадан по свом ступању на слободну територију, друг Тито, 19. септембра, одлази у село Струганик, у пратњи Милоша Минића, Обрада Стефановића, секретара Окружног комитета Ваљева, Војислава Рафајиловића и неколико партизана.

У Струганику са Дражом Михаиловићем били су Драгиша Васић, Александар Мишић, мајор у резерви, син војводе Мишића, и Михаиловићеви пратиоци.

Разговори су вођени у кући Мишића, у одаји која се зове оцаклија. Дража Михаиловић сео је у чело стола, а са леве његове стране седели су друг Тито, Милош Минић, Обрад Стефановић и остали чланови пратње. Десно од Драже Михаиловића сео је Драгиша Васић, до њега Александар Мишић. Иза делегације налазила се нека врста страже, један четник и један партизан. Партизан је био Слободан — Бата Јевтић, студент из Ваљева, а четник неки врло висок и већ увелико брадат официр.

Пошто су заузели места за столом, вођен је око пола часа невазан разговор. У томе разговору нарочито је учествовао Драгиша Васић. Обраћао се другу Титу речима:

— Тито, Тито . . . ви сте Рус?

Друг Тито му је одречно одговорио, а онда му је Васић рекао:

— Ви сте Хрват, а иначе секретар Комунистичке партије Југославије, по занимању металски радник, били сте дуже времена у Русији . . .

Четници су настојали да на друга Тита и остале оставе што достојанственији утисак и понашали су се с пуно такта.

Затим је констатовано да треба прећи на главну ствар састанка. Друг Тито је рекао:

— Да, време је!

Дража Михаиловић је питао друга Тита како замишља стварање заједничке војске четника и партизана. Немачка располаже великим контингентима војске и он се плаши да, ако четници и партизани поведу озбиљну борбу против окупатора снаге Недића и Љотића ће притећи у помоћ Немцима. Њиховој навали не би могли одолети четници и партизани.

Друг Тито је одговорио да је непријатељ заиста јак, али борба с непријатељем се мора водити, јер на тај начин се помаже савезницима да се фашизам што пре сруши.

На то је Дража Михаиловић рекао да је наша помоћ мала и скоро никаква, а савезници су далеко и у њих се не можемо уздати.

Друг Тито је изјавио Дражи Михаиловићу да он има обавештење да ће партизани и четници од оног тренутка када направе споразум, и када крену у заједничку акцију, добити помоћ. Нужно је да се направи такав споразум који ће савезницима давати гаранцију да овде не постоје две шумске војске, већ једна, која се искрено бори против фашизма.

Дража је на то упитао:

— А шта ви мислите, ако окупатор пође с казним експедицијама и попали села и варошице по равничарским крајевима? Шта ћемо тада с народом?

Друг Тито му је одговорио да ће се народ склонити у шуме и у збегове, храну извући, а за то време од савезника ће доћи помоћ. Здружени, могли би одолети окупатору, јер он не може ангажовати велике снаге пошто је заузет на другим ратиштима.

— Ми бисмо такве снаге које би непријатељ одвојио били способни тући у нашим планинама и тако фашистичку снагу слабити, — рекао је друг Тито.

Дража Михаиловић је упорно понављао да је непријатељ јак и да ће казнене експедиције попалити и порушити села и градове. Напоследку је рекао да је zgodније да се води једна „интелигентна саботажа“.

Разговор је углавном вођен између друга Тита и Драже Михаиловића. Када је дошло на дневни ред питање како би се планирало вођство војске и ко би требало да буде командант свих устаничких снага, што је поставио Дража Михаиловић, друг Тито му је одговорио да од тога не треба правити велико питање.

Увече око осам часова разговор је завршен.

Могло се констатовати, после овога састанка, да је личност друга Тита оставила посебан и дубок утисак на штаб Драже Михаиловића. Било је очигледно да четници тактиком чекања, везама са квислиншком полицијом и жандармеријом, без довољно оружја и друге спреме, не могу зауставити талас народног устанка у Србији. Стога је Дража Михаиловић ступио у везу и са избегличком владом и са Енглеском. На основу посебних упутстава он је ометао развој народноослободилачког покрета и покушавао да спута револуционарну активност народних маса.

Иако састанак у Струганику између руководиоца партизана и четника није дао резултате, руководство народноослободилачког покрета и даље је настојало да са четницима постигне споразум о заједничкој борби против окупатора. Али и да се противници раскринкају. Пишући о Дражи Михаиловићу у време одржавања састанка у Струганику, Родољуб Чолаковић износи следеће мишљење друга Тита о њему: „Дража игра двочинну улогу и врло је вјероватно да има везу с Нијемцима преко Недића. Али у нашој тактици према Дражи Михаиловићу ми се морамо руководити не оним што Дража лично значи, него оним што он објективно представља. Несумњиво је да он представља један дио наше буржоазне која је антиосовински расположена. То њено расположење није борбено расположење; она ће да прави све могуће комбинације, али — избјегавајући опасности. Било би погрешно мислити да она сада нема утицаја и на шире слојеве народа у Србији. Стога, у раскринкавању става Драже Михаиловића, треба бити гибак, упоран и стрпљив. Само тако моћи ћемо политички изоловати Дражу Михаиловића“.

После одржаног састанка у Струганику, друг Тито је преко Робаја, Причевића и других села стигао у Крупањ, а одатле у Столице, које су биле изабране за седиште Главног штаба Југославије. У Столицама је седиште Главног, односно после саветовања 26. септембра, Врховног штаба, било до почетка октобра, а потом извесно време у селу Толисавци, у кући земљорадника Рајка Вујковца, у близини Беле Цркве. Око десетог октобра војно и политичко руководство народноослободилачког покрета, са другом Титом на челу, прешло је у Ужице.

Саветовање у Столицама на коме је, поред осталих одлука, промењено име Главног штаба Југославије у Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, има историјски значај

Још док је друг Тито био у Београду, стао је на гледиште да треба одржати једно војно-политичко саветовање са представницима свих главних штабова и командантима народноослободилачких партизанских одреда из целе Југославије, да би се брже и више систематски радило на развоју устанка до ослобођења земље, и доследно спроводила линија Партије, као и да би се отклонили поједини недостаци у разним крајевима. Централни комитет КПЈ насвојој седници, одржаној 31. августа у Београду, донео је и одлуку о одржавању једног саветовања са члановима главних штабова из свих крајева. Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије тим поводом нешто доцније у Београду је решио да се то саветовање одржи на слободној теритрији Ваљевског партизанског одреда. Окружни комитет Ваљева, преко инструктора Покрајинског комитета Милоша Минића, добио је упутство да спроведе припреме за одржавање једног таквог саветовања.

Војно-политичко руководство ваљевског округа изабрало је за саветовање, као најпогодније место, а уз сагласност друга Тита, рудник Столице код Крупња. Стога су Окружни комитет и штаб одреда предузели све мере да се ужурбано изврше припреме за одржавање овог саветовања, коме ће присуствовати руководиоци Комунистичке партије Југославије и народноослободилачке борбе. Припреме су вршене у највећој конспирацији.

За одржавање саветовања изабрана је зграда управе рудника антимона, која је за ту сврху уређена. Припремљене су и све околне зграде, бараке у којима су некада становали радници рудника антимона, а за време окупације немачка војна посада, као и магацин у коме се налазио партизански ратни плен. Исто тако, рашчишћаване су рушевине од бомбардовања у Крупњу, чишћене и уређиване просторије болнице, команде места, народноослободилачког одбора и остале зграде. Терен је очишћен од свих сумњивих елемената, а за обезбеђење учесника саветовања одређени су борци Колубарске партизанске чете, у којој је било највише комуниста и доста искусних бораца Ваљевског одреда.

У поруци, упућеној Милошу Минићу за спровођење припрема за одржавање овога саветовања, предвиђено је и организовање прихватања руководиоца који ће почети да стижу на слободну територију ваљевског округа већ око 15. или 16. септембра. За сачекивање учесника, и за организовање њиховог пребацивања до Крупња и Столица, одређен је заменик команданта одреда Драгојло Дудић. Већ 16. септембра почели су стизати учесници саветовања. Међу првима стигли су Александар Ранковић, Иво — Лола Рибар, Иван Милутиновић и Сретен Жујовић. Упознат са организацијом припрема, Ранковић их је одобрио, а после је, у пратњи комесара одреда Милосава Милосављевића, одлазио у Лозницу

и Бању Ковиљачу. Вероватно 22. септембра, у Столице је стигао и друг Тито са Милошем Минићем и водом партизана Колубарског батаљона, који су у Столицама задржани да би давали стражу за време одржавања саветовања.

Члан штаба Ваљевског партизанског одреда и заменик команданта одреда Драгојло Дудић, записао је у свом „Дневнику“ о припремама овога саветовања: „Извршене су све потребне припреме за одржавање једног саветовања негде на терену од стране свих команданата и политичких комесара за Босну, Црну Гору, Србију, Хрватску и Словенију, Главног штаба за Србију и другова из ЦК КПЈ“.

Доласком друга Тита у Столице, саветовање је утврђено за 26. септембар. У руднику Столице, код Крупња, ово саветовање, од историјског значаја за даљи развој народноослободилачке борбе, одржано је у присуству чланова Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије друга Тита, Едварда Кардеља, Александра Ранковића, Ивана Милутиновића, Иве — Лоле Рибара, затим представника Главног штаба партизанских одреда Србије Сретена Жујовића, Филипа Кљајића и Родољуба Чолаковића, представника Главног штаба Босне и Херцеговине Светозара Вукмановића и Слободана Принципа, представника Главног штаба Хрватске Рада Кончара и Владимира Поповића, представника Главног штаба Словеније Миха Маринка и Франца Лескошека, инструктора Покрајинског комитета Милоша Минића, као и представника штабова најближих партизанских одреда, Коче Поповића, команданта Посавског партизанског одреда, Здравка Јовановића, команданта Ваљевског партизанског одреда, Милосава Милосављевића, комесара Ваљевског одреда, Драгојла Дудића, заменика команданта Ваљевског одреда, и Небојше Јерлсовића, команданта Подринског партизанског одреда.

Огроман значај организације овога саветовања је и у томе што су успели да дођу делегати свих главних штабова народноослободилачких партизанских одреда. Велика радост за друга Тита била је кад је видео да су стигли чак и делегати из удаљене Словеније. Из Словеније, па и из других крајева, до ослобођене територије у западној Србији требало је проћи неколико различитих војних окупационих зона. Пут делегата био је изложен непрекидним опасностима, пошто су непријатељи због устаничких борби били појачали мере контроле до максимума.

Саветовање је отворио друг Тито и изложио међународну војно-политичку ситуацију, а затим прешао на догађаје у Југославији. Пошто није сачуван записник овога историјског заседања, најаутентичнији документ о њему је чланак друга Тита објављен у „Билтену Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије“ број 7—8 од 1. октобра 1941. године под насловом „Савјетовање представника штабова и команданата народноослободилачких одреда Југославије.“ У том чланку друг Тито пише да су остварени велики успеси који се огледају у широком устаничком покрету, у многим оружаним партизанским снагама и пространим ослобођеним подручјима, али да постоји и заостајање у

неким деловима Југославије, као и неки проблеми секташтва и војне организације.

Учееник у саветовању Родољуб Чолаковић записао је такође аутентично садржину овога говора друга Тита. Његов запис гласи:

„ . . . Земља окупирана издајом бивших властодржаца. Окупатор поцијепео Југославију на неколико дијелова, желећи да обмане народне масе угњетених нација бивше Југославије да су добиле своју националну слободу. Он распирује шовинистичку мржњу, хушка један народ на други у циљу изазивања братоубилачког рата и узајамног истребљења наших народа. Један дио бивших властодржаца отворено је ступио у службу окупатора, други дио својим пасивним ставом објективно помаже окупатору. Једини излаз и спасење за наше народе из ове смртне опасности јесте оружана борба на живот и смрт против окупатора и његових помагача. Иначе ће пропасти у крвавој каљужи братоубилачке борбе. Циљ оружане борбе је истјеривање окупатора из наше земље, уништење наших издајника и стварање нове Југославије, засноване на равноправности њених народа и демократији. Око заставе оружане борбе треба окупљати све патриоте Југославије, без обзира на националну и вјерску припадност и политичко увјерење. Та застава мора бити застава братства и јединства наших народа, застава на којој су исписане ријечи „Смрт фашизму — Слобода народу!“. Борба ће бити тешка и немилосрдна; тражиће од нас не само храбрости и издржљивости, него и политичке гипкости и далековидности. Али ми ћемо, упркос свему, побиједити. Побиједићемо зато што ће народне масе, поучене искуством, у све већој мјери спознавати да је наш пут једино праведан и правилан. То потврђују ова два-три мјесеца оружаних акција које су већ прерасле у многим крајевима Југославије у прави народни устанак. Побиједићемо зато што је на нашој страни Совјетски Савез и остали савезници. Потребно је са још више упорности распламсавати народни устанак, учвршћивати организационо партизанске одреде, мобилисати нове борце, наоружавати их, чистити градове и села од окупатора и издајника, стварати ослобођену територију, организовати нову народну власт и неуморно политички радити у масама, раскринкавати издајнике и саботере ослободилачке борбе“.

Овај говор друга Тита, одржан приликом отварања заседања, има значај програма народноослободилачке и револуционарне борбе народа Југославије коју је покренула и организовала Комунистичка партија Југославије. Том програму, изнесеном на првом заседању представника борбе из свих крајева Југославије, изузев Македоније, где су у први мах ометали акцију непријатељски ставови тадашњег руководиоца Партије за Македонију, покрет је остао доследан до победе над непријатељима. Стога је Родољуб Чолаковић о овом говору забележио: „Велика је штета што нико није записао те ријечи друга Тита. Он је говорио једноставно и мирно, без крупних ријечи и широких покрета. Али се иза тих једноставних ријечи, изговорених спокојним гласом, осјећала страшност и неукротива борбена воља револуционара, храброст војсковође, мудрост и далековидност државника. Слушајући га још ми је

јаснија и рељефнија постала величина наше борбе и њено историјско значење за народе Југославије".

После говора друга Тита, говорили су представници главних штабова Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније. О стању у Србији говорио је Сретен Жујовић, учесник у саветовању чланова Главног штаба Србије и представника неких партизанских одреда одржаном у Дуленима, и изложио резултате организације одреда и борбе. О стању у Босни и Херцеговини говорио је Светозар Вукмановић, у Хрватској Раде Кончар и Владимир Поповић, и у Словенији Миха Маринко.

Пошто су поднесени извештаји о ситуацији у појединим крајевима Југославије, вођена је дискусија у којој су учествовали скоро сви учесници саветовања У свом говору Драгојло Дудић изнео је искуство и резултате политичког рада и војних дејстава Ваљевског партизанског одреда.

После тога одлучено је да се пређе на чвршће и јединственије војничке формације партизанских одреда у којима ће пажња бити посвећена и организацији обавештајне и санитетске службе, унутрашњем реду и дисциплини у одредима.

На плану војне организације одреда одлучено је да чета буде основна јединица, и да треба да има 80 до 120 бораца. Чета да има по два до три вода, а водови се деле на десетине. Батаљон чине три до четири чете, а два до четири батаљона чине партизански одред. Тада је одред био највиша војна партизанска формација. У случају потребе могу се формирати групе одреда. Команду чине командир, односно командант, и његов заменик, као и политички комесар и његов заменик.

Поред изграђивања војне организације, на саветовању је заузет став да се војне старешине уздижу из редова бораца.

Израђен је и план даљих операција за стварање нових слободних територија и дата су упутства за организацију рада у ослобођеним крајевима. Посебна пажња посвећена је стварању народноослободилачких одбора, чији је рад у то време требало да буде у служби фронта.

У излагањима учесника са ослобођене територије западне Србије у саветовању изнесена је и штетна директива о враћању бораца кућама и у градове, која је практично значила расформирање одреда. Друг Тито је тражио разјапњавање овог случаја, пошто је његова суштина била супротна политици руководства народноослободилачке борбе и интересима борбе и окупљања свих патриотских елемената у чврсто организоване устаничке војне јединице. Члан главног штаба Србије Сретен Жујовић изјавио је да та одлука није потекла од Главног штаба Србије, да Главни штаб са њом нема никакве везе и да је био ангажован само у отклањању негативних последица ове директиве. Други говорник у дискусији о овом питању био је Милош Минић који је потврдио да је њему представник Покрајинског комитета у Београду на илегалном састанку пренео ту директиву и да је, према томе, ствар потекла од самог Покрајинског комитета.

Чачанском партизанском одреду директива је такође пренесена од Покрајинског комитета.

За јачање политичког јединства народа требало је водити упорну борбу кроз јединствени народноослободилачки фронт.

За наставак преговора са Дражом Михаиловићем требало је предузети све мере, како би се очувало јединство народа у борби против окупатора. У свом извештају на саветовању друг Тито је обавестио делегате о свима разговорима са штабом Драже Михаиловића, као и о свом састанку са Дражом Михаиловићем у Струганику. Исто тако, друг Тито је обавестио делегате о запленим документима о четничким односима са непријатељима народноослободилачке борбе. На основу анализе рада четништва дошло се до констатације да се у њему све јасније испољавају елементи активних снага контрареволуције, стога је потребно појачати будност.

На саветовању делегати су одлучили да Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије промени име у Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, а по свима покрајинама да остану главни штабови, с тим да се убрзо формирају и тамо где то није учињено.

Препоручено је да се сви делегати одмах врате на свој терен и да примењују одлуке са саветовања у Столицама.

Дискусију је закључио друг Тито рекавши на крају:

— Ово савјетовање има велики историјски значај за наш покрет, јер ће оно омогућити друговима који се враћају у своје крајеве да организују и руководе овом великом борбом на живот и смрт у коју су пошли наши народи на позив Комунистичке партије.

После саветовања, обратио се другом Титу Родољуб Чолаковић са захтевом да се разреши функције члана Главног штаба Србије и да буде упућен на рад у Босну, пошто Србија има довољно искусан руководећи кадар, а Босни је тај кадар за војнички и политички рад народноослободилачког покрета врло потребан. Чолаковић је свој захтев засновао на разлогу што је сам родом из Босне. Друг Тито је његове захтеве уважио.

У „Билтену" Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије 1. октобра 1941. године, штампаном на ослобођеној територији западне Србије у Ужицу, друг Тито писао је, поред осталог, поводом одржавања саветовања у Столицама, о недостацима констатованим на саветовању у Столицама и о њиховом отклањању, још и следеће:

„На савјетовању су изишли на видјело многи недостаци и погрешке. Има секташких појава према савезницима у борби, или према засада неутралним групама четника које још нису вољне да ступе у борбу, али нам нису ни непријатељске. Сукоб са свим тим групама мора се избјегавати. Таквима треба стрпљиво објашњавати потребу јединства српског народа у борби против окупатора. Туеба им објашњавати да је баш сада чае за одлучну борбу против непријатеља српског народа.

„У погледу међусобне повезаности партизанских одреда било је такођер доста недостатака. Али то се није осјећало док су наши одреди били малобројни, док нису почели предузимати веће операције итд. Сада су ти одреди нарасли до крупних јединица и таква неповезаност може постати фатална не само за исход борбе, већ и за сам опстанак одреда.

„У неким одредима дисциплина је још слаба; има још самовоље и разних испада. Те појаве су разумљиве, кад се има у виду да су у партизанске одреде дошли људи који уопће нису били вични војној дисциплини и животу. Уклањање тих недостатака — то је задатак политичких комесара и командира. Партизански одреди морају се одликовати не само великом храброшћу већ и чврстом дисциплином и другарством, јер ће само тако бити способни да изврше своју хисторијску мисију: ослобођење народа Југославије од омражених окупатора и разних народних изрода.“

Саветовање у Столицама одржано је у време пуне устаничке офанзиве у западној Србији. Одреди су већ водили крваве битке око опседнутог Ваљева и Шапца, последњих немачких упоришта на територији ваљевског и шабачког округа. Ужице и Пожега били су тих дана ослобођени, а Чачак и Горњи Милановац у стегнутом партизанском обручу, налазећи се пред последњим устаничким јуришем. Територија округа Краљево такође је била ослобођена, заједно са ибарском котлином, осим града Краљева и његове околине, где се такође стварао партизански обруч.

У условима пуних војничких успеха партизанских одреда западне Србије, саветовање у Столицама, одржано под руководством друга Тита, све своје одлуке засновало је на бази већ постигнутих великих резултата борбе народноослободилачког покрета. Стога су све одлуке, као реални израз постигнутих тековина, ишле захтевима даљег унапређења борбе, даљег организовања ослобођене територије и даљег утврђивања линије сарадње са свима оним патриотским снагама које би својим учешћем могле да допринесу ослобођењу од фашистичког окупатора. Промена назива Главног штаба у Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, поред осталих одлука, представља историјско и организационо прерастање плана напада на непријатеља и стварања борбених партизанских јединица, на степен нових војничких могућности и снаге. Историјски значај саветовања лежи и у чињеници да је оно одржано на потпуно ослобођеној територији, прекривеној мрежом народноослободилачких одбора, који су, помажући фронт, као органи нове власти, организовали нови живот и стварали нове односе. Од заседања у Столицама народноослободилачки покрет иступа као појачано организована војничка снага која је, на темељима братства и јединства, постала главни фактор политике и борбе народа Југославије за ослобођење од окупатора, а више се, без народноослободилачког покрета, није могла ни на међународном плану решавати судбина југословенских народа. За Комунистичку партију Југославије и друга Тита заседање и одлуке у Столицама били су потврда војно-политичких предвиђања и

утврђене линије прве фазе њене револуционарне и војне народноослободилачке борбе против фашистичких окупатора и домаћих издајника.

Спровођење одлука саветовања у Столицама

Сутрадан по завршеном саветовању, делегати главних штабова напустили су Столице и вратили се на своје терене преко Босне. Једино је Раде Кончар кренуо у правцу Срема, одакле се пребацио у Загреб. Родољуб Чолаковић је отпутовао на рад у Босну, пошто је на своје тражење престао да буде члан Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије.

На основу одржаног саветовања, поново је упућена делегација на Равну гору у циљу постизања споразума са Дражом Михаиловићем о организовању заједничке борбе против фашистичких окупатора. Овога пута у делегацији је био и Александар Ранковић. Са њим су ишли Милош Минић и Војислав Рафајиловић. Ранковић није путовао под својим правим именом. Он је био представљен као делегат који се презива Станковић. Под тим псеудонимом њему су се у току разговора на Равној гори и обраћали. Поред Драже Михаиловића, у овим разговорима учествовао је и његов начелник штаба, потпуковник Драгослав Павловић. У својим сећањима о овом састанку Војислав Рафајиловић каже: „Са Дражом је највише говорио друг Милош Минић. Друг Станковић није много говорио, већ је најпажљивије пратио дискусију . . .”

Разговор је требало да предвиди услове за један нови састанак представника главних штабова за поетизање споразума. Милош Минић инсистирао је на питању како Дража Михаиловић замишља уређење наше државе после ослобођења. Он се сасвим одређено изјашњавао за монархију, истичући да ће „краљ победити у Србији, Црној Гори, а можда и у Македонији, док ће у Хрватској и Словенији изгубити”.

У току састанка, Дражи Михаиловићу показан је документ који је у Белановици нађен код мајора Марка Олујића. На то је Михаиловић, да би показао „зверства партизана”, наредио да се позове поручник Славко Пипан, који је приликом напада Немаца на ЈБиг успео да побегне. Он је заједно са Олујићем ухваћен на путу из Београда за Равну гору. По свом доласку на Равну гору испричао је Дражи Михаиловићу како је ухваћен и шта се с њим и Олујићем дешавало.

Ни на овом састанку са Дражом Михаиловићем није постигнуто ништа више него на ранијим састанцима.

После саветовања у Столицама, Окружни комитет Ваљева, одржао је, почетком октобра, састанак у селу Клинцима, у кући Живорада Ћосића. Састанку је присуствовао и инструктор Милош Минић. Дневни ред састанка био је: 1) Рад народноослободилачких одбора и стварање нових; 2) Омасовљење Партије; и 3) Питање односа с Дражом Михаиловићем.

У смислу закључака саветовања у Столицама, Окружни комитет донео је одлуку о даљем организовању и раду народноослобо-

дилачких одбора, као и о смелијем приступању политици пријема нових чланова у Партију. Што се тиче односа са Дражом Михаиловићем, они не треба да се заоштравају. Партијски радници у том смислу треба да дају директиве војним руководиоцима у одреду. Такву политику водити на територији ваљевског округа утолико пре што је Дража Михаиловић у свакој прилици, када му се за то давала могућност при сусретима с партизанским руководиоцима, посебно истицао како се с припадницима Ваљевског партизанског одреда не може сарађивати.

И окружни комитети осталих округа у западној Србији упознати су са одлукама саветовања у Столицама да би их применили на својој територији.

Саветоваше Окружног комитета Ужица у Горобиљу, употпуњавање команде Ужичког партизанског одреда и борбе за ослобођење територије ужичког округа

У селу Горобиљу, у близини Пожеге, одржана су саветовања Окружног комитета округа Ужице, као и штаба Ужичког партизанског одреда и представника штабова свих његових чета. То је било крајем августа или почетком септембра, по извесним тврђењима 7. септембра.

Окружни комитет заказао је саветовање да би претресао стање устаничке активности у округу и постигнуте резултате, и да би утврдио искуства стечена током операција Ужичког партизанског одреда, која ће моћи користити за план преласка на акције већег обима. У активности појединих команди чета било је неједнаког залагања, и неједнаких резултата.

У једној њиви, недалеко од куће Љубомира Мићића, у селу Горобиљу, одржано је саветовање Окружног комитета Ужица у присуству Родољуба Чолаковића, члана Главног штаба Србије. Чолаковић је стигао са територије чачанског округа непосредно пред одржавање саветовања. Овом саветовању присуствовали су: секретар Окружног комитета Ужица Желимир Ђурић, и чланови Милинко Кушић, Слободан Пенезић, Стеван Чоловић, Добривоје Видић и Вукола Дабић. Саветовању је присуствовао и комесар Чачанског партизанског одреда Ратко Митровић у циљу координације офанзивних дејстава ова два суседна партизанска одреда.

Члан Главног штаба Србије Чолаковић упознао је Окружни комитет Ужица са директивом друга Тита о стварању слободне територије у западној Србији. За успешно остварење овога задатка на територији ужичког округа било је потребно употпунити команду Ужичког одреда, чему се одмах и приступило.

За команданта Ужичког партизанског одреда именован је Душан Јерковић, учитељ, дотле командир Рачанске партизанске чете, који се као храбар војни руководилац већ био истакао у борбама. Политички комесар остао је Милинко Кушић, а за заменика комесара именован је Слободан Пенезић, студент. Као члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, везан својом активношћу

за рад београдске партијске организације, Пенезић је у Крагујевцу, Краљеву, Чачку, Ужицу и другим градовима Србије радио на саветовању окружних и осталих организација СКОЈ-а и на проширивању њиховог кадровског састава. После априлске капитулације, упућен је на рад у Ужице, где је изабран за члана Окружног комитета. Заменик команданта одреда је Вукола Дабић, радник, познати револуционар из предратног периода, осуђиван на казну робије и често хапшен. У штаб је уведен и Љубомир Мићић, земљорадник из Горобиља, као стари партијски радник и човек врло угледан у читавом ужичком крају.

После саветовања Окружног комитета, истог дана одржано је у кући Боже Мићића саветовање чланова Окружног комитета и штаба одреда, коме су присуствовали Душан Јерковић, командант одреда и представници чета Слободан Секулић, Мита Игумановић, Љубо Мићић и други. И овом заседању присуствовао је Родољуб Чолаковић. Учеснике заседања Чолаковић је упознао са планом стварања слободне територије у западној Србији и улогом одреда ужичког округа у извршењу овога задатка.

Родољуб Чолаковић и Стеван Чоловић, комесар Ариљске партизанске чете, пошто су завршили саветовање, отишли су у село Латвицу, код Ариља, на заказани збор, а Ратко Митровић и Милинко Кушић у ослобођену Ивањицу, због ситуације која је тамо била. Збор у Латвици био је врло успео. У Ивањици, на збору одржаном после ослобођења овога града, на коме су говорили Кушић и Митровић, било је присутно око две хиљаде људи. Народ је са одушевљењем слушао говорнике и одобравао покренуту борбу против окупатора.

Јединице Ужичког партизанског одреда, после саветовања у Горобиљу и употпуњавања команде одреда, предузимају нову активност. Чете, које су у првим акцијама већ стекле борбена искуства, ангажују се у већим нападима на непријатеља. Истовремено, оне се омасовљују и припремају за потпуно уништење непријатељских посада у ужичком округу.

Златиборска партизанска чета пребацила је своја дејства на вршење диверзија на прузи Ужице — Вишеград. На дан 9. септембра чета је уништила уређаје у железничкој станици Кремна, запалила општинску архиву и разоружала жандарме. Немци су напали Златиборску чету у селу Трипкови, где је логоровала. Напад је извршио један немачки батаљон ноћу између 12. и 13. септембра. У току пробијања бораца кроз непријатељски обруч, погинуо је партизан Томо Биљановић, геометар, један борац је рањен и ухваћен, а три су заробљена. Немци су запалили колибе у којима је чета логоровала, а четири заробљена партизана обесили су у Ужицу, на пијаци, с циљем да застраше становништво.

Акције Рачанске чете биле су против жандармеријских станица на територији среза Бајина Башта. У томе је чета имала помоћ партизанских чета суседних срезова.

Ноћу између 11. и 12. септембра партизански борци опсели су последње непријатељско упориште у срезу рачанском, Бајину Башту. Рачанска чета је при нападу подељена у два дела, који су

се, око десет часова увече, спојили у центру вароши. Том приликом разоружано је 60 жандарма. Од четника, који су затечени у Бајиној Башти, тражена је сарадња, али они су је одбили. Потом су рачански партизани кренули у правцу болнице у којој су се налазили Немци. Позив за предају Немци су одбили, па је дошло до борбе. Немци су се повукли у подрум. У току борбе погинуо је немачки командант. Рано изјутра четници су мучки напали партизане с леђа, услед чега се чета морала повући.

Немци су се после овог напада повукли из Бајине Баште, у коју су сутрадан, 13. септембра, борци Рачанске партизанске чете ушли. Број добровољаца који су се јављали у партизане био је велики, па је формирана Друга рачанска партизанска чета.

Ослобођење Иваћице ометали су четници овога подручја, у коме четнички командант Божа Ћосовић — Јаворски има од првог дана појаве партизана крајње непријатељски став према народно-ослободилачком покрету. Моравичка партизанска чета имала је успеха у ликвидацији жандармеријских станица. Окупатор је био побуђен да крајем августа пошаље из Ужица у Иваћицу казнену експедицију албанских фашистичких плаћеника, који су опљачкали варош и у оближњем селу Сађевицу запалили неколико кућа. Због држања командира Моравичке чете, Евгенија Главинића, који се опортунистички понашао у питању предузимања оружаних акција, штаб Ужичког одреда донео је одлуку о његовом смењивању. За новог командира постављен је Ратко Софијанић, радник.

Моравичка чета, уз помоћ делова Ариљске и Пожешке чете, на дан 13. септембра напала је рудник у Лиси, код Иваћице. Напад је извршен ноћу. Разбијена је непријатељска одбрана и демолрана су сва рудничка постројења. Партизани су запленили знатну количину експлозива, бензина и животних намирница. На дан 13. септембра партизанска претходница ушла је и у Иваћицу коју је непријатељ био приморан да напусти. Сутрадан, 14. септембра, јаче снаге партизана су умарширале у слободну Иваћицу. Овом приликом у Иваћици је одржан велики народни збор, на коме су говорили Милинко Кушић у име Ужичког партизанског одреда и Ратко Митровић у име Чачанског партизанског одреда. У име Комунистичке партије говорио је Мића Матовић. После одржаног збора, у Моравичку чету ступило је 40 нових бораца. Тако је чета кренула у даље акције са 90 бораца. У Иваћици је остала команда места, а борци Моравичке чете упућени су у правцу Пожеге. Народноослободилачки одбор у Иваћици почео је рад 17. септембра.

Половином септембра на Златибор су стигле Рачанска и Прва ужичка чета. Пошто је ослобођен Палисад, вођени су преговори са четницима, који су се ту повукли, и са жандармима у Чајетини да се предаду партизанима. Пошто су одбили предају, Рачанска, Прва ужичка и Златиборска чета кренуле су у напад. Четници и жандарми су се постројили пред среским начелством у Чајетини и положили оружје. Заробљени четници и жандарми су пуштени. То је било 21. септембра.

Ариље је већ било слободно од првог партизанског напада још у августу. Борци Ариљске чете предузели су мере да спрече евентуални пролазак Немаца, који би покушали да са јачим снагама поново поседну рудник у Лиси и да обезбеде његов рад.

У то време ужички и чачански партизани уништавали су непријатељска упоришта и објекте који су му служили у Овчарској Бањи.

Велика победа над Немцима у Горобиљу и ослобођење Пожеге и Ужица

Једна од највећих победа Ужичког партизанског одреда над Немцима извојевана је 20. септембра у селу Горобиљу, на самом домаку Пожеге. Истовремено, то је и највећа победа ужичких партизана над немачким окупатором.

Изишавши из Пожеге, изјутра 20. септембра, Немци су се кретали у две колоне: правцем Расна — Речице — Годовик, и Пожега — Годовик.

Оперативни план Немаца био је потискивање партизанских јединица са овога терена, пошто је немачкој команди било потребно да обезбеди кретање немачких снага на линији Ужице — Пожега — Чачак. Суштина ове операције налази се у покушају Немаца да осигурају извлачење својих војних снага без губитака, пошто су већ били добили наредбу о напуштању линије Ужице — Пожега — Чачак, коју више нису могли да бране од напада партизанских јединица.

Долазећи до првих сеоских кућа код Годовика, немачке колоне су се развијале у групе, вршиле претрес терена и пуцале на све стране и на сваког становника кога угледају. Неколико људи су ранили, док су многе похватили по пољима и гонили пред собом.

У засеоку Мађедовићи у Годовику, налазила су се два вода Пожешке партизанске чете, док је Ариљска чета била у Радобуђи. Са Пожешком четом у селу налазили су се заменик команданта Ужичког партизанског одреда Вукола Дабић и заменик комесара одреда Слободан Пенезић. Били су у једној кући на коју су Немци изненада наишли. Дабић и Пенезић успели су у последњем часу да се повуку. Упутили су одмах комесара Пожешке чете Аћима Ивановића да обавести Ариљску чету о немачком присуству и да са њом направи план напада на непријатеља. Међутим, Ариљска чета, обавештена о немачкој интервенцији у Годовику, већ је била у покрету.

План партизанског напада на Немце утврђен је тако да ариљски борци ступе у борбу с Немцима нападајући их од свог правца кретања, а борци Пожешке чете да им, брзим маневром, зађу за леђа, долином реке Ђетиње. Вероватно у намери да се већ врате у Пожегу, пошто нису наишли на партизанске јединице, Немци су се почели окупљати код школске зграде у Горобиљу. На том месту напада их је патрола Ариљске чете, коју је предводио борац Света Шандековић. Немци су одговорили јаком ватром. Шан-

дековић је погинуо. Али је у том ступила у дејство чета, и отворила се оштра борба.

Командир Ариљске чете, Милисав Вујовић, иако под јаким немачком ватром, обилазио је положаје своје јединице, регулисавао напад и издавао наређења. Тада је смртоносно рађен.

Борци Пожешке чете напали су Немце с леђа, и то у часу када је непријатељ имао утисак да је већ поколебао фронт Ариљске чете чији је командир био испао из строја. Пожешкој чети у току борбе приступили су многи наоружани сељаци из суседних села и, повећавајући јачину напада, допринели потискивању Немаца.

У групи бораца, која је имала задатак да разбије немачке снаге на ивици једне шуме, налазио се и стари ратник из ранијих ратова каменорезац Петар Лековић, доцније први народни херој Југославије. Са друговима из Пожешке чете, Лековић је успео да приликом овог напада убије немачког команданта који је руководио операцијом. Иначе налазећи се заклештени у ватри између Ариљске и Пожешке чете, Немци су се после погибије команданта поколебали, док су партизани извршили неколико јуриша. То је Немце потпуно сломило, и почели су да беже напуштајући положаје. Скакали су у корито реке Ђетиње, крили се по кукурузима и завлачили у шибље.

Борба код горобилске школе трајала је од подне до увече. Разбијени, Немци су бежали у групама ка Пожеги, или се скривали. Њихов пораз био је потпун.

Немачки гарнизон је предвече упутио нове снаге као помоћ својој разбијеној јединици. С пет камиона пуних војника колона се кретала према терену где се одиграла битка. На мосту на реци Ђетињи, на путу Пожега — Ариље, партизани су изненадили Немце. Бомбама и пушчаном и митраљеском ватром, немачка колона била је заустављена и десеткована. Скакањем у реку Немци су покушали да се спасу. Један камион са искрвављеним немачким војницима остао је на друму. И ова група Немаца, која је пошла у помоћ својој пораженој јединици, била је такође потпуно разбијена.

У току борбе 20. септембра у Горобилу Немци су имали десетину мртвих и рањених. Партизани и сељаци налазили су сутрадан немачке војнике сакривене по њивама и шумарцима, потпуно деморалисане и без оружја.

Партизанске јединице су после битке поселе положаје дуж реке Ђетиње, скоро пред самом Пожегом, и тиме непосредно угрозиле опстанак непријатељског гарнизона у овом месту. Борци Пожешке, нарочито Ариљске чете, својим храбрим држањем успели су да непријатеља униште у горобилској бици, уз велику помоћ сељака околних села, који су допринели коначном поразу Немаца, јављајући се сами и добровољно ступајући у борбу.

Сукоби са партизанима показали су Немцима да они на територији ужичког округа нису у могућности да одрже позиције. Остали су стешњени још у градовима Ужицу и Пожеги. Сви њихови напади на партизане праћени су великим губицима. То је била

ситуација, као и на територији чачанског округа. Због тога је главнокомандујући немачким снагама у Србији генерал Франц Беме донео одлуку, као што је рекао у свом саслушању у Нирнбергу 1947. године, где му је савезнички војни суд судио као ратном злочинцу: „Дошао сам до тешке одлуке: напустио сам поступно Ужице и Чачак, где су окупљене немачке трупе имале јаке губитке, и ове сам повукао у Краљево . . .”

На основу наредбе генерала Бемеа од 20. септембра Немци су се 21. септембра повукли из Ужица, пошто су град предали четницима, по претходном споразуму. Штаб Ужичког партизанског одреда био је већ израдио план о нападу на Ужице и масовно окупљао људство за ову операцију.

На дан када су Немци напустили Ужице, шест немачких бомбардера типа Штука бомбардовало је слагалиште муниције у Крчагову с циљем да га униште, како не би пало устаницима у руке. У журби, којом су се повлачили, они ову муницију нису могли да транспортују.

Већ истог дана, 21. септембра, колона Немаца која се повлачила из Ужица стигла је у Пожегу. Сутрадан изјутра, они су почели да евакуишу и овај град. Кретали су се главним путем Пожега — Чачак, који је за њих био неповољан, јер пролази кроз теснац Овчарско-Кабларске клисуре.

Немци су и Пожегу предали без борбе четницима четничког капетана Милоша Глишића, који је издао наређење својим јединицама да не пуцају на Немце уколико се буду вратили у град, али да пуцају у партизане.

Да би се Немцима, који су се повлачили, нанели што већи губици, одређени су борци Пожешке, Ариљске и Драгачевске чете и вод Моравичке чете, да туку немачке колоне на путу ка Чачку. Њима су се придружили и многи мештани добровољно, узимајући учешћа у гоњењу непријатеља.

Партизанске чете пресреле су Немце код Кратовске Стене и Јелендола. Борба је трајала целог дана. Немцима су дошле у помоћ Штуке, које су шест пута у току дана надлетале бојиште и митраљирале партизанске положаје. Користећи се заштитом своје авијације, Немци су успели да се извуку. То су постигли на тај начин што су део снага упутили правцем Лучани — Марковица — Паковраће — Чачак. Тиме су успели да ослободе свој десни бок од напада партизана, и да се крећу повољнијим тереном него што је клисура. Али, имали су велике губитке у људству и ратном материјалу. Од заплeњеног немачког наоружања добило је пушке око 300 нових бораца.

У току борби с партизанима, немачка команда тражила је од четника у Пожеги испуњење обавеза, то јест да им се омогући повлачење без сметњи. Али четник Глишић није био у могућности да то учини. Он није имао никаквих снага.

Од првих дана борби у Пожеги, партизански борци имају у четницима подмукле противнике. Око овог места готово непрекидно постоји криза у односима између партизана и четника, и често

се воде оштри сукоби. По некој својој оријентацији, четници су Пожегу сматрали својим градом.

Улазак партизана у Пожегу наишао је на отпор четника, који су се са својим командантом Глишићем већ налазили у граду, примљеном од Немаца.

Током борби са немачким непријатељем око Пожеге, у Горобиљу, Кратовској Стени и на осталим положајима, партизанске снаге знатно су се повећале приливом нових бораца. Тако су јединице, које су тих дана оперисале око Пожеге, имале око 500—600 наоружаних људи.

Истеривањем Немаца, партизани су се упутили у саму Пожегу, у којој су се налазили четници. Са њима су започети разговори. Четници су разговоре одуговлачили с планом да би за то време добили тражена појачања. Међутим, команда Ужичког партизанског одреда утврдила је ове намере четника и одлучила се на ефикасне мере у циљу ослобођења града. Упућене су партизанске снаге на друм, који везује Пожегу са Косјерићем, с које се стране могла очекивати помоћ четницима. И заиста, на путу из Косјерића, појавили су се камиони са четницима. Партизани су их задржали и разоружали, и забранили им улазак у град.

Током 22. септембра партизанске јединице опселе су Пожегу и пред вече ушле у град. Четници су се углавном разбежали. Они који су остали у граду, понашали су се пасивно, неспособни да спрече улазак партизана.

Партизанке снаге тада су похапсиле немачке сараднике и жандарме у Пожеги. У борбама против партизана жандарми су узимали учешћа. Четници су потом тражили од партизана да напусте град и покушали су да омету хапшење издајника. Изјављивали су да ће Немци предузети мере одмазде против становништва уколико у граду остану партизани, а не задовоље се четнички захтеви. И оно мало четника што се после тога задржало у граду напустило је Пожегу.

Сутрадан, 23. септембра, у граду је одржана смотра јединица Ужичког партизанског одреда које су учествовале у борбама око Пожеге. Смотру је извршио командант одреда Душан Јерковић. Увече, у граду је одржан збор, на коме су говорили Милинко Кушић, комесар одреда, Слободан Пенезић, заменик комесара одреда, Миливоје Радовановић Фарбин, секретар Среског комитета за срез пожешки, и Љубомир Мићић.

Партизанима је приликом заузимања Пожеге пала у руке велика количина оружја и војне спреме старе југословенске војске. Тиме су употпуниле своје наоружање Моравичка, Ариљска, Пожешка и Драгачевска чета, и кренуле ка Ужицу, у које су већ биле ушле партизанске јединице.

Црногорска чета, која је логоровала на Цикотској стени, рушила је саобраћајне објекте и кидала телефонско-телеграфске везе око Косјерића. Својим акцијама чета је ово место изоловала и блокирала. Ослободила га је у зору 24. септембра. Жандарми, који су били једина посада Косјерића, побегли су не давши никакав отпор. Црногорска чета, после ослобођења Косјерића, упутила се

ка Ужицу у циљу садејствовања са осталим јединицама Ужичког партизанског одреда.

Немачка посада напустила је Ужице 21. септембра под притиском дејстава партизанских јединица које су потпуно биле овладале територијом ужичког округа уништивши сав квислиншки апарат, органе старе општинске власти, полицију и жандармерију. Ослобођење Пожеге и Косјерића тог дана било је на прагу.

Напуштајући Ужице, Немци су предали власт четницима по претходно постигнутом споразуму, тражећи гаранцију да ће моћи несметано да се повуку, и да им четници у томе помогну. Међутим, власт четника у Ужицу трајала је свега три дана. Команда Ужичког партизанског одреда, која је већ израдила план напада на град, блокирала је сву његову околину. У тактичком плану команде одреда било је избегавање сукоба са четницима, а тиме и братоубилачке борбе. Стога су у град отишли Слободан Секулић, командир Ужичке партизанске чете, и комесари чета Љубодраг Ђурић и Владан Росић, у циљу постизања споразумо о мирном уласку партизанских јединица у Ужице. Међутим, четници су одбили сваку сарадњу с партизанима.

Ова кратка владавина четника у Ужицу била је обележена низом аката насиља и пљачке. Отворили су трезоре Народне банке, који су се ту налазили по ратном плану старе Југославије, и из њих однели 1,500.000 динара. Извршили су и друга дела пљачке по граду.

Пошто су покушаји о споразумном уласку у град партизана пропали, то је команда партизанске опсаде Ужица донела одлуку о извршењу оружаног напада на град. Већ увече 23. септембра, партизанске чете заузеле су полазне положаје. Златиборска чета имала је задатак да врши напад преко Забучја, Рачанска путем Бајина Башта — Ужице и Ужичка са источне стране, преко Крчагова, путем Пожега — Ужице. Када су за то дознали, четници су у току ноћи и рано изјутра побегли из града, одневши собом опљачкани плен.

Командант партизанске нападне групе био је Слободан Секулић. Да би у последњем часу избегао братоубилачку борбу, он је рано изјутра упутио у град патролу у којој су били партизани Мирко Поповић и Рађен Пековић. Однели су поруку среском начелнику у Ужице са следећим захтевом: „Командант Ужичког партизанског одреда наређује да се све што се у Ужицу налази под оружјем построји пред општином и положи оружје. Уколико се ово не учини, извршиће се напад, и на тај начин обрачунати са плаћеним слугама окупатора, четницима, жандармима и полицајцима.”

Кад је патрола ушла у Ужице, град је био пуст. Партизани Поповић и Пековић нашли су среског начелника у општини. Преплашен, срески начелник је изјавио:

— Све ће бити у реду!

Партизанска патрола дала је ракетом зелене боје сигнал да срески начелник прихвата поруку, после чега су партизанске јединице кренуле у град. Кратко време затим Ужице је оживело и

манифестовало своју радост због уласка партизана и слободе коју му они доносе.

У току 24. септембра, дана ослобођења Ужица, стигли су и борци Црногорске партизанске чете, као и делови партизанских јединица које су узеле учешћа у борби око Пожеге. Борци су из Пожеге стигли возом, и то је био први случај када су партизани западне Србије користили железницу.

У Ужицу је истакнута застава слободе. Испред зграде у којој је била немачка крајскоманда, на месту где се налазила окупаторова застава с кукастим крстом, вијорила се црвена застава са српом и чекићем. Прогласи и претње немачког окупатора и квислинга Недића и његове владе лежали су уништени по улицама и гажени.

На дан 24. септембра 1941. године била је слободна читава територија ужичког округа и на њој је почињао нов живот. Овај крај постао је нови логор народноослободилачке борбе и више од два месеца улага је све своје снаге у борби за идеале слободе и за нову народну власт.

Једна од првих мера, коју је команда Ужичког партизанског одреда предузела, била је стварање команди места у градовима ослобођеног ужичког округа. За команданта места у Ужицу именован је Вукола Дабић, у Ариљу Стеван Чоловић, у Ивањици Мићо Матовић, у Пожеги, нешто касније, Миливоје Радовановић Фарбин, у Бајиној Башти Рајак Павићевић, у Косјерићу Мито Игумановић, и у Чајетини Миливоје Јечменица.

Опасност слободној територији Ужица претила је са северне стране, где су Ваљевски и Подрински одред водили крваве битке са Немцима, који су предузимали офанзиву против слободне територије у западној Србији. Стога је команда Ужичког партизанског одреда у ове правце упутила извесне делове својих снага. Као помоћ Ваљевском одреду упућена је Прва рачанска чета, на правац Косјерић — Ваљево, а у циљу затварања фронта од правца ЈБубовије ка Ужицу, упућене су Друга и Трећа рачанска чета, потом и Друга златиборска чета. Доцније на ове правце Ужички партизански одред упућивао је нове снаге.

Постојала је претпоставка да ће италијански окупациони гарнизони у Санцаку такође интервенисати против слободне територије. Стога је направљен распоред одбране територије с јужне стране у случају напада италијанских јединица, па је на правац Сјенице упућена Моравичка чета, на правац Нове Вароши упућена је у Чајетину Прва златиборска чета, а на правац Прибоја, преко Вардишта, Прва ужичка чета.

Међутим, непосредна опасност територији ужичког округа били су четници. Њихово непријатељско држање захтевало је пуну опрезност одреда, нарочито према местима у којима су се налазили четници концентрисани у већем броју. Стога је у Косјерић упућена Друга пожешка чета, у Пожегу Прва пожешка, а у Ариље комесар Ариљске чете Стеван Чоловић са групом бораца, који је имао задатак и да чува Ивањицу од могућног напада четника Боже Јаворског.

Остале партизанске јединице остале су у Ужицу. Међутим, овај распоред, који је остварен већ два-три дана после ослобођења Ужица, у току наредних дана трпио је многобројне промене које је наметала ситуација, поготову претње и непријатељски напади четника на територији ужичког округа.

Одред је знатно нарастао, а у селима око Пожеге и Ариља стваране су и резервне чете у којима су били новопримљени борци. Нарочито су се у великом броју јављали омладинци.

Командант одреда Душан Јерковић издао је 30. септембра наредбу којом је извршена мобилизација свих мушкараца од 18 до 40 година на територији ужичког округа. Обвезници су били дужни да се јаве на одређена мобилизацијска места у седиштима срезова ужичког округа у времену од 2. до 6. октобра. Била су мобилисана и сва моторна возила и јахаћи коњи са прибором. Сви имаоци оружја и остале војне спреме били су дужни да је предаду мобилизацијским комисијама.

Обвезници су се могли јављати партизанима или четницима. Пошто су четници објављивали да ће своје обвезнике пуштати кућама, „јер још није време за борбу“, то су успели да већи број људи пасивизују, нарочито из села у којима су имали утицај.

Ужички партизански одред имао је већ почетком октобра око 2.500 бораца распоређених у батаљоне. Пошто је заменик команданта одреда Вукола Дабић именован за команданта града, то је, другом половином октобра, дужност заменика команданта одреда обављао Радивоје Јовановић — Брадоња, који је био пренесен на лечење у Ужице после рањавања у борби за ослобођење Љига. Од тада, Јовановић се налазио у саставу Ужичког одреда све до његовог повлачења из Србије.

Током октобра Ужички партизански одред имао је три батаљона, и то Ужички, Ариљски и Раднички, у којима је било по неколико чета. Раднички батаљон формирале су чете радника запослених на железници и у производњи, тако да су постојале у овом батаљону, поред железничке, још и чета кројачких и обућарских радника, опанчара, сарача и пекара, радника у ткачници и фабрици оружја. Постојала је и Одборничка чета, у којој су били чланови народноослободилачког одбора епремни да врше и своју војничку дужност, поред одборничких послова које су обављали. Осим батаљона, постојале су још Златиборска чета, две пожешке и Моравичка и Црногорска чета.

Два дана пошто је ослобођено Ужице, 26. септембра, образован је Градски народноослободилачки одбор Ужица. Формирање одбора извршено је на конференцији којој је присуствовало око 60 грађана. У име Окружног комитета и штаба одреда, на конференцији су били Желимир Ђурић, Слободан Пенезић, Милинко Кушић и Душан Јерковић. Представници неких грађанских политичких партија на овој конференцији предлагали су, уместо стварања новог народноослободилачког одбора, успостављање старе општинске управе са новим људима. Ипак, већина учесника у конференцији донела је одлуку о стварању Градског народноослободилачког одбора,

за чијег је председника изабран Коста Ђурчић, берберин, а за секретара Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник. Кратко време после образовања одбора, а пошто је народни суд донео одлуку о кажњавању неких петоколонаша и љотићеваца, један део одборника поднео је оставку. На њихово место, 7. октобра, изабрана су нова лица. Избор је извршен на конференцији којој је присуствовао велики број грађана, одржаној у згради соколског дома.

После ослобођења Ужица, у граду је обављен огроман агитациони рад. У Ужицу почео је излазити лист народноослободилачког покрета „Вести“, са информацијама о партизанским акцијама у другим крајевима наше земље, о стању на источном фронту и о другим догађајима.

У граду, као и на читавој територији ужичког округа, предузета је широка политичка активност. Стварани су народноослободилачки одбори, као органи нове народне власти, партијске организације су се омасовљавале, и сва привреда, потребна фронту, почела је рад пуним залагањем становника ослобођених места. Организовано је и снабдевање становништва животним намирницама, с обзиром да су ужички крај, иначе сиромашан Немци и њихови сарадници опљачкали.

Формирање батаљона Чачанског партизанског одреда

Пошто је погинуо члан Главног штаба Србије Бранко Крсмановић, који је био веза Главног штаба са Чачанским партизанским одредом, а с обзиром на улогу овога одреда у плану ослобођења територије западне Србије, то су чланови Главног штаба Филип Кљајић и Родољуб Чолаковић, у другој половини августа напустили Ваљевски одред и прешли у Чачански. Али они нису могли да успоставе везу са одредом. Стога су од Чачка продужили за Крагујевац и Јагодину (Светозарево) где су добили партијску везу за Чачански одред. Чолаковић је дошао сам. Прво је обишао територију Чачанског одреда, а онда Ужичког, где је присуствовао саветовању у Горобиљу. Пошто је комесар Чачанског одреда Ратко Митровић тих дана завршио свој специјални задатак око обезбеђења рада радиостанице преко које је одржавана веза Централног комитета Комунистичке партије Југославије са Коминтерном, заједно са Чолаковићем присуствовао је саветовању ужичког руководства у Горобиљу, а потом је са њим дошао у штаб Чачанског одреда.

Чачански одред, као и остали западне Србије, добио је своје место у плану борбе за ослобођење западне Србије, и имао је да активизује своја дејства у смислу стратегијске замисли друга Тита.

Током августа и почетком септембра, чете Чачанског партизанског одреда врло брзо нарастају, тако да се у току септембра формирају батаљони.

Љубићки партизански батаљон, који је имао пет чета, формиран је почетком септембра. За команданта именован је Миленко Никшић, а за заменика команданта Радисав Јовашевић.

Трнавски партизански батаљон, формиран 20. септембра, имао је четири чете, Трнавску, Прву липничку, Слатинску и Другу лип-

ничку. За команданта батаљона именован је Предраг Јевтић — Шкепо, а за политичког комесара Милутин Стојић. Заменик команданта батаљона је био Александар Краљевић, а заменик комесара Мирољуб Нешковић — Жаца.

На дан 22. и 23. септембра у Луњевици, код Горњег Милановца, формиран је Таковски батаљон. Командант батаљона је Бранко Ракић, учитељ, а политички комесар Миливоје Ђилас, студент. За заменика команданта изабран је Момир Тешић, а за заменика комесара Богдан Оклобција. Формиране су три чете Таковског батаљона. Командир Прве је био Воја Булатовић, комесар Милош Лазаревић, а партијски руководилац Миодраг Јаковљевић; командир Друге чете био је Тадија Андрић, политички комесар Радисав Недељковић а партијски руководилац Исаило Тодоровић; и командир Треће чете био је Радисав Јанићијевић, а политички комесар Коштадин Лукић.

Током месеца септембра формирана је и четврта, Рудничка чета Таковског партизанског батаљона, којој је за командира изабран Вељко Томић, а за комесара Милутин Тодоровић.

Драгачевски партизански батаљон, који је имао четири чете, формиран је у селу Вичи у Драгачеву, а његово преформирање извршено је пошто је ослобођен Чачак, у самом граду. За команданта изабран је Богдан Капелан, а за политичког комесара Милојко Ђирјаковић.

Већ од почетка септембра на територији чачанског округа, као и у читавој западној Србији, акције партизанских одреда биле су таквих размера да се немачке оружане снаге нису осећале сигурним ни у градовима. Немачке посаде и квислиншки органи били су уништени или протерани из свих мањих места. Ситуацију осветљава један жандармеријски документ. Штаб такозваног дринског жандармеријског одреда упућује 12. септембра 1941. године овакав извештај о стању на терену, који углавном обухвата западну Србију: „Сваким даном наш народ пристаје уз комунистичке банде, које су сада господари на читавој територији бановине. . . Жандарми су груписани по среским местима и иста чувају, а територије срезова препуштене су на милост и немилост комуниста. Када се од стране ове команде нареди да се од људства из среског места формира потерно одељење, које ће да дејствује на терену, онда се срееки начелници буне и не дозвољавају да се јачина одреда смањи већ захтевају да жандарми остану у месту и исто чувају. Поред тога, срески начелници из оправданих разлога траже појачање. Молим господина бана да изволи на надлежном месту створити уверење да је ситуација врло критична.“

Ослобођењем Горњег Милановца и Чачка територија читавог чачанског округа је слободна

У време одржавања саветовања у Дуленима, Чачански партизански одред извршио је постављене задатке. Читава територија округа била је под контролом партизана, а непријатељ се налазио још само у опкољеном Горњем Милановцу и Чачку.

Према одлуци штаба одреда, припреме за напад на Горњи Милановац организовали су команданти и политички руководиоци Таковског и Љубићког партизанског батаљона, уз консултовање представника четника Драже Михаиловића. Ова два партизанска батаљона тада су имала око 800 бораца, а од оружја, поред пушка, имала су два тешка митраљеза и осам пушкомитраљеза. Планирани напад на Горњи Милановац обухватио је и 50 наоружаних четника.

Напад на овај град почео је рано изјутра 28. септембра и већ је завршен са успехом у преподневним часовима. Љубићки батаљон држао је положаје јужно од града, у правцу Чачка, а Таковски северно, у правцу Рудника и Крагујевца. Четници су посели пут Горњи Милановац — Прањани — Равна гора. Напад је текао по плану, и чете су на време стигле на своје полазне положаје.

О овом нападу жандарми су били већ раније обавештени. Обавестили су их четници. Чим је напад почео, жандарми су напустили Горњи Милановац и, пропуштени кроз положаје које су држали четници, отишли су према Равној гори.

Немци су у току борбе пружили јак отпор. Нападнути са свих страна, повукли су се у зграду основне школе, у којој су се утврдили. У току борбе партизани су привукли до зграде, у којој су се налазили опседнути Немци, авионске бомбе. Они су их укопавали у темеље зграде у намери да изазванем експлозијама бомби дигну у ваздух и зграду и све њене немачке браниоце.

Видећи ту опасност, Немци су понудили преговоре о својој предаји. Изјавили су жељу да се цела њихова јединица са оружјем преда четницима. Војно руководство партизанско-четничког напада на Горњи Милановац пристало је на тај услов. Око 70 Немаца предало је оружје, које су четници, углавном, задржали за себе. Само су један мањи део наоружања немачких војника предали партизанима. Ови немачки заробљеници, после ослобођења Чачка, упућени су у град и смештени у артилеријску касарну, док су их четници дотле држали „на сигурном месту“ гарантујући им животе, како су сами тврдили у писму намењеном разговорима с Немцима опкољеним у Чачку.

Пошто је Горњи Милановац ослобођен, Немци су извршили ваздушни напад на град. Партизани су гађали бомбардере из својих аутоматских оруђа и том приликом смртно ранили једног официра у авиону, мајора фон Шулца, а авион оштетили.

У борбама за ослобођење Горњег Милановца убијен је један Немац, а један је рањен. Партизани су имали једног мртвог и три рањена. После уласка у град, борци Таковеког батаљона отворили су затворе и пустили на слободу све ухапшенике.

Пошто је Горњи Милановац ослобођен, у њему се одједанпут појавила маса четника, њих око 200, који су почели да развлаче плен задобијен победом над Немцима. Енергичном интервенцијом команде Љубићке чете ова пљачка је спречена. После тога, цео плен је сакупљен и подједнако подељен између партизана и четника. Поред осталог, било је заплењено и 200 бицикла.

Ослобођење Горњег Милановца довело је до великог прилива нових бораца са територије таковског среза. Убрзо Таковски батаљон има 800 људи, од којих је 500 са оружјем.

Само два дана поеле ослобођења Горњег Милановца, ослобођен је и Чачак. У нападу на овај град учествовале су све јединице Чачанског одреда, осим Таковског батаљона, који је обезбеђивао ослобођени Милановац од евентуалног немачког препада из Крагујевца или Тополе.

За ослобођење Чачка биле су ангазоване, поред партизанских, и четничке јединице, с којима је био постигнут споразум за заједничко извршење ове операције. Али, четнички команданти су тајећи од својих сабораца у овој операцији одржавали контакте с Немцима, и то на начин који показује да су везе између четника и немачког гарнизона у Чачку биле успостављене још раније.

Један од четничких команданата из рудничког краја, поручник Звонимир Вучковић, упутио је писмо капетану Богдану Марјановићу, које истовремено осветљава и дволичну улогу Драже Михаиловића. То писмо гласи:

„По наређењу команданта четничких одреда Југословенске војске, потребно је, да се састанем са Вама ван вароши (на ушћу Атеничке реке у Мораву) данас 30. о. м. у 12 часова по српском времену.

„Међутим, како сам сазнао долазећи у близину Чачка, Вама ће излаз из вароши бити скоро немогућ, па Вам зато писмено достављам командантово наређење:

„Преко подесног лица ступите у везу са немачким командантом места и саопштите му да је варош опкољена са око 8.000 (осам хиљада) комуниста који су решили да, без обзира на јачину одбране, упадну у варош и немилосрдно измасакрирају све до последњег немачког војника.

„Наши људи (четници са Равне горе) успели су да се укључе у појас који опкољава варош и да поседну закључно са обе стране друм Чачак — Милановац.

„Вољни су храбрим немачким војницима гарантовати животе и извући их из смртне опасности на сигурно место, као што су то већ учинили са посадом Горњег Милановца која се налазила у сличном положају.

„Услов под којим би наши људи поступали јесте тај да Немци све оружје предају нама, како би тако ојачани били у стању одржати ред и спречити анархију.

„Молим Вае, да учините све што до Вас стоји да би у овој намери успели, јер је вероватноћа велика, пошто смо сличним гестом успели у Милановцу да Немце уверимо у тачност наших тврђења и, пошто су они, увиђајући бескорисност борбе, пристали на капитулацију, коју комунисти спремају.

„Молим Вас да ме одмах по доносиоцу овог писма известите: 1. Да ли сте у могућности доћи на место састанка; 2. До кога времена у случају да не успете у овом првом можете известити о резултату преговора са немачким командантом.

„Врло је важно да преговоре одмах започнете, јер сумњам да су комунисти вољни одложити напад до прекосутра.

„У случају да Немци пристану Ви ћете одмах доћи до команданта Заблаћког одреда који се налази на положају, где ћемо уговорити начин на који би било најзгодније извршити предају. Настојте да са Вама дође и неки од немачких старшина, којему ћете живот гарантовати потребним таоцима.

„У прилогу Вам достављам моју легитимацију и легитимацију потпоручника г. Ерића Момчила, којег лично познајете.

„За преговоре са немачким команданом најподеснији Вам је њихов садашњи тумач. 30. IX 41. 7 ч. — Потпоручник Звонимир А. Вучковић.”

Као учесници, вероватно, у стварању овога писма, а и ради његове аутентичности, потписало га је пет официра. То је стилизовано овако: „Присутни: кап. II кл. Драг. С. Лазаревић, кап. II кл. Конст. Ј. Вучковић, кап. II кл. Жив. М. Вучковић, поручник Радиша М. Чековић, п. поручник Мом. Ж. Ерић”.

На крају писма, поручник Звонимир Вучковић додао је: „П. С. Очекујте евентуални позив на састанак са капетаном г. Дероком”.

Међу четницима, који су узели учешћа у нападу на Чачак, био је и Јелички четнички одред под командом Јована Бојовића који је врло искрено приступио сарадњи у борби против окупатора.

И поред споразума о заједничком ратовању против Немаца на територији чачанског округа, постигнутог на Равној гори приликом посете комесара Чачанског партизанског одреда Митровића Дражи Михаиловићу, припреме за напад на Чачак, и само његово ослобођење, испреплетани су опасном четничком политиком ометања и издаје.

Како су немачке јединице напустиле Ужице још 21. септембра, а Пожегу 22, и све се нашле у Чачку, према плану штаба Чачанског одреда напад на град требало је да се изврши истовремено када и на Горњи Милановац, већ 28. септембра. Зато су биле учињене све потребне припреме. Јединице Чачанског партизанског одреда поселе су улазне путеве у град, порушиле мостове и искидале све телеграфско-телефонске везе.

Већ око 25. септембра формиран су положаји око града и партизани су се утврдили, а на више места ископали су и ровове. То је било у време када је немачки гарнизон у Чачку био потпуно изолован, иако појачан трупама које су избегле из Ужица и Пожеге. Немачки гарнизон већ од половине септембра није имао ни с ким више никакве везе на територији округа, а од доласка јединица избеглих из Ужица и Пожеге, није познато да су Немци из Чачка вршили ма какав испад или упућивали своје патроле. Они су били у сталној приправности и свакога часа очекивали напад устаника.

Последица оваквог положаја немачког гарнизона у граду резултат је скоро тромесечне активности одреда на уништавању квислиншких и немачких органа власти и оружаних снага, сао-

браћајних објеката на железницама и путевима и свих средстава која су служила непријатељу. Такве успехе одреда омогућавале је огромна материјална и морална помоћ коју су борцима Чачанског партизанског одреда давали становници чачанског краја. Народ је био одушевљен покренутом борбом, и масе људи су се јављале јединицама одреда.

Што није дошло до пројектованог напада 28. септембра несумњиво је да лежи у питањима односа четника према овој оперативној замисли штаба Чачанског партизанског одреда. То је учинило да је до напада дошло са закашњењем. Праве узроке тог одлагања показује докуменат поручника Звонимира Вучковића, којим се потврђује тајно одржавање веза четника са Немцима у опкољеном Чачку. Несумњиво је да су четници, преко својих представника, уверавали штаб Чачанског одреда о потреби одлагања напада, и то захтевали, док су потајно све чинили да Немци Чачак њима предаду и да они постану господари овога места. Сличност акција четника у Ужицу и Пожеги, доказује да је таква директива потицала из центра четничке команде, што значи од Драже Михаиловића, који је све разговоре и споразуме са партизанима водио крајње неискрено и у свему био дволичан. Карактеристично је за ове околности да је генерал Беме наредио да се из Чачка ка Краљеву евакуишу немачке снаге које су се повукле из Ужица 21. и из Пожеге 22. септембра, а снаге чачанског немачког гарнизона у јачини једног пука да се повуку 30. септембра.

Повлачење Немаца из Чачка, међутим, отпочело је у рану зору 1. октобра, вероватно још у току ноћи. На сам град напади су вршени већ 29. и 30. септембра, прво с правца југа (Јездина — Лозница — Кулиновци — Атеница — Трнава), а потом и са севера. У дневном извештају немачке 717. пешадијске дивизије 30. септембра пише: „Чачак: Борба до 21,00 часе“. А у дневном извештају 711. дивизије за 1. октобар, поред осталог, стоји: „У Чачку ноћас јака пушчана и митраљеска ватра са севера“. На путу Чачак — Краљево, којим се кретала дуга колона немачких војника, борци Трнавског партизанског батаљона вршили су нападе на Немце. Ови напади понављали су се током њиховог повлачења до Храјева, при чему је непријатељ имао већих губитака, иако је њихово повлачење штитила авијација.

Кад су чланови штаба Чачанског одреда и партизанске претходнице улазили у град, на његовој периферији затекли су четничка митраљеска гнезда и четничке посаде. Издаја четника при нападу на град била је очигледна. У дослуху с Немцима, они су у току ноћи ушли у Чачак е намером да га задрже. Међутим, са свих страна улазиле су изјутра партизанске јединице, одлучно одбијајући сваки захтев четника да се задрже на прилазима граду и да у њега не улазе. Љубићка чета, под командом Средоја Урошевића на путничком мосту на Морави била је приправна да изврши оружани напад на четнике.

Међутим, ни изванредан део четника, који су хтели да се боре против Немаца, није одобравао овакву политику свога вођства са

Равне горе. Командант Јеличког четничког одреда, поручник Бојовић, рекао је „да су партизани борци за слободу, а да се у врховној четничкој команди налазе издајници“.

Чачак је одушевљено поздравио своје партизанске борце. На главном тргу бачен је у пламен велики знак V („викторија“), којим су Немци симболизовали своје победе. Њихови прогласи и наредбе, као и Недићеве владе, путокази и сва јавна обележја окупације, народ је по граду уништавао, цепао и палио, и за један час нестало је свега што је окупатор писао, чиме је претио и хвалио се.

Немачку колону која се повлачила према Краљеву, узимала је у заштиту немачка авијација, активно дејствујући против партизанских положаја. Осим митраљирања положаја Трнавског и ЈБубићког батаљона, авијација је бомбардовала и сам град. Непријатељски авиони више пута у току дана нападали су Чачак. Непријатељске бомбе разрушиле су више кућа, међу којима и зграду гимназије подигнуту још 1875. године, док је девет грађана погинуло.

У ослобођеном граду затечен је велики плен. Овај успех Врховни штаб Југоелавије објавио је у свом извештају, у коме се, поред осталог, каже: „После многих успешних акција у читавом чачанском крају, ослободилачке партизанске снаге, заједно са одредима пуковника Драже Михаиловића, ушле су 1. октобра у Чачак. Непријатељ је имао велике губитке“.

Дража Михаиловић је упутио Чачанима писмо поводом ослобођења града, које је умножено и растурено. То је једно од врло ретких писама које је Дража Михаиловић упућивао народу у вези са борбом за ослобођење појединих крајева и места. Док у његово име његов командант Звонимир Вучковић пише о одржавању веза са Немцима, дотле он у овом писму каже: „Нисам још имао намеру да силазим из горских висина, али ваш лелек стигао је до мене . . . Створена је анархија. Ово стање више није могло да се трпи. 1. октобра у 7,45 часова наши борци донели су вам опет слободу, мир и безбедност . . . Дража“.

Али, тек у светлости свих открића издајничке улоге Драже Михаиловића може да се оцени смисао овога писма. Он га, у ствари и није упутио напаћеним грађанима Чачка, већ својим тајним немачким и квислиншким савезницима у борби против народно-ослободилачког покрета. Он је хтео да им да још један доказ како се српском народу представља као борац за слободу, али истовремено и да је борац за „мир и безбедност“. Очигледно да су изрази мир и безбедност узети из окупационог пропагандног арсенала. Занимљиво је да се термин анархија, под којим Дража Михаиловић означава стање настало народним ступањем у борбу за слободу, налази и у прогласу упућеном грађанима Чачка, и у писму Звонимира Вучковића о разговорима са Немцима око предаје града четницима. Доказује ли то да је њега диктирао Дража Михаиловић, без чијег се пристанка свакако такви разговори не би смели отпочињати?

Падом Чачка читава територија чачанског округа била је ослобођена. Велики број људи пријављивао се добровољно у војне јединице. Према споразуму грађани су се слободно могли опредељивати и уписивати у партизане или у четнике.

Услед великог прилива бораца, у Чачку првих дана ослобођења града формирају се три партизанске чете. Прва, Друга и Трећа чачанска партизанска чета. У тим октобарским данима одред је укупно имао 25 чета, поред јединица артилерије, милиције и радничких чета.

Трнавски батаљон имао је 6 чета са укупно 900 бораца, Љубићки батаљон имао је седам чета са 1.000 бораца, Таковски батаљон четири чете са 800 бораца, Драгачевски батаљон четири чете са 600 бораца, град Чачак је имао четири чете са 600 бораца, милиција је имала 200 бораца, артилерија 40 бораца и радничке чете имале су 400 бораца. Укупно Чачанки партизанки одред имао је око 4.500 људи, изванредно борбених и способних за највеће војничке подухвате. То је била војска одушевљена за борбу е немачким поробљивачем и свима издајницима, наслоњена на безграничну помоћ народа који се покренуо у борбу.

На ослобођеној територији чачанског округа, као и града Чачка, одмах су формиране команде места. Али, поред партизанских команди места, и четници су стварали своје, негде у почетку и заједничке. Командант места у Чачку је постао Миленко Никшић, дотле командант Љубићког батаљона, командант места у Прељини Драган Бојовић, а у Гучи Радомир Прелић. У Горњем Милановцу такође је образована команда места.

Партизани на својим капама поред петокраке црвене звезде, носе и српеку тробојку. Сви добијају легитимације које им издају команде чета, а око леве руке носе црвену траку на којој је одштампано „Партизан“. То је војска која доноси нов поздрав са стиснутом песницом. Њом се омладина највише одушевљава и листом јој прилази.

Убрзо по ослобођењу града приступљено је стварању Градског народноослободилачког одбора. Али то је ишло са много тешкоћа, које су чинили четници, док је, с друге стране, хитно организовање одбора наметано као нужна потреба града ради снабдевања и исхране становништва, нарочито преко 1.500 избеглица које су се ту стекле из разних крајева наше земље, а највише из Словеније и Босне.

Окружни комитет Чачка и штаб одреда, који су првих дана ослобођења града заседали у кући Зоре Јанковић, професора многих чачанских генерација, отклањали су разне тешкоће које су правили четници у питању стварања народноослободилачког одбора. Најзад, извршили су све припреме, па је сазвана конференција грађана за 4. октобар, на којој је извршен избор одбора и његовог председника. То је био заједнички одбор, у коме се налазило 10 представника партизана и 10 представника четника. Пошто су четници предлагали за председника једног љотићевца, то је комесар одреда Ратко Митровић одлучно напао овај четнич-

ки став, и за председника Градског народноослободилачког одбора предложио Душана Милосављевића, припадника народноослободилачког покрета. Милосављевић је потом и изабран за председника одбора.

Сутрадан је извршено упознавање са задацима, а потом је обављена примопредаја дужности. Том приликом стара општинска управа предала је дужност и сав општински инвентар и готовину Градском народноослободилачком одбору. Нови одбор у Чачку отпочео је рад 6. октобра.

На целој територији округа одржавају се зборови и конференције и по свим местима оснивају се народноослободилачки одбори. На великом митингу, одржаном на тргу у центру града, првом половином октобра извршена је смотра постројених бораца Чачанског одреда пред одлазак на фронт код Краљева, на коме је говорио о задацима партизанских јединица комесар одреда Ратко Митровић.

Одред је обезбеђивао слободну територију округа са севера и истока, одакле су је угрожавали непријатељи. Сектор Рудника је био најугроженија тачка чачанског подручја. Одбрану на самом Руднику организовао је Предраг Јевтић, командант Таковског батаљона, а одбрану од правца Крагујевца, на граници Чачанског и Крагујевачког одреда, Таковци и остале јединице Чачанског одреда.

Покренути су и партизански листови. У ослобођеном Горњем Милановцу изишао је 1. октобра само један број листа „Реч народа“, а у Чачку „Новости“ (изишла четири броја 15, 16, 17. и 18. октобра). Престали су да излазе када је почело издавање „Борбе“ у Ужицу (први број изишао 19. октобра).

Партијске организације и организације СКОЈ-а, својим активним радом, обезбеђивале су учвршћивање фронта и организовање позадине, покрећући рад у привреди и производњу за потребе војске.

Непријатељ се из Чачка повукао у Краљево. Ту су се сада нашле велике немачке снаге. У Краљеву су били војници из састава немачких посада Ужица, Пожеге и Чачка, одакле су протерани.

Јединице Чачанског партизанског одреда, гонећи непријатеља ка Краљеву, избиле су на његове прилазе, и ту формирале опсадни фронт заједно са борцима Краљевачког партизанског одреда и четницима.

Чачански партизански одред формира батерију топова, тенковски вод, чету народне милиције, коњички ескадрон и бициклички вод

Ослобођењем Чачка борци су, поред осталог плена, задобили и једну батерију топова од 75 мм. Топови су подељени између партизана и четника, у смислу споразума о подели плена, па су два топа добили партизани, а два четници. Иако без нишанских справа, топови су са успехом коришћени, с обзиром да се распола-

гало довољном количином муниције. Партизанека посада топова формирана је у селу Атеници крај Чачка. За командира батерије одређен је резервни официр Ђорђе Миловановић, новинар. Батерија је одмах упућена за трупама Чачанског одреда, које су гониле непријатеља ка Краљеву. Топови су постављени на положаје на Ружића Брду, југозападно од Краљева. Четници су упутили своју батерију у село Сирчу, северно од Краљева, на леву обалу Мораве.

Борци Чачанског партизанског одреда употребили су ову артилерију у опсади Краљева први пут пре подне 7. октобра 1941. године. Њихова ватра запрепастила је непријатеља и нанела му знатне губитке.

Тај дан узет је као Дан артилерије Југословенске народне армије, и он се слави сваке године.

У тешким борбама вођеним на терену таковског краја у правцу Рудника и Крагујевца, борци Таковског партизанског батаљона и делови Трнавског партизанског батаљона запленили су два тенка. Један на Рапај Брду, а други у селу Мајдану на Руднику. Тенкови су оспособљени. Један је предат четницима, а други су задржали партизани.

Штаб Чачанског одреда формирао је том приликом Тенковски вод, који је активно садејствовао у борбама на Краљеву.

Заплена великог броја бицикла у Горњем Милановцу омогућила је формирање Бициклистичког вода. ЈБудство овог вода претежно је узето из чета ЈБубићког батаљона. Сви борци из Бициклистичког вода наоружани су пушкама и, као¹ лако покретљива јединица, употребљавани су на угроженим местима. Они су се нарочито истакли у борбама на Рапај Брду.

У Чачку је био формиран посебан Бициклистички вод за потребе службе везе.

Доцније на ослобођеној територији округа, штаб одреда формирао је и Коњички ескадрон, који је, углавном, обављао курирску службу. Ескадрон је имао два вода, један је био на територији таковског и љубићког краја, а други у трнавском срезу. Овај ескадрон добио је посебне задатке у периоду сукоба са четницима почетком новембра, када су наоружани коњаници брзо интервенисали на свима местима где су четници вршили саботаже на телефонским и другим везама. По наређењу комесара одреда, Ратка Митровића, који је и сам био резервни коњички официр у старој југословенској војсци, ескадрон је створио своје релјејне станице. У Прањанима увек је стационирано једно одељење коњаника овог ескадрона за потребе службе везе, баш с обзиром на присуство четничке команде на Равној гори.

Поред наоружаних јединица у саставу одреда, било је и радничких чета које су имале карактер инжењерских јединица. Њихов задатак био је да у случају потребе прекопавају путеве, руше или поправљају мостове, и врше друге потребне задатке из плана операција. ЈБудство ових чета поправљало је и зграде порушене немачким бомбардовањем, помагала обраду земље бораца који су на фронту и вршило друге позадинске радове.

У Чачку је било формирано и Потерно одељење за борбу против пете колоне. Ово одељење, којим је руководио Милан Јанковић — Бата, имало је задатак да мотри на непријатељске елементе, да их открива и пази на безбедност ослобођене територије.

У Чачку је по ослобођењу града формирана и чета милиције, у коју су ушли најбољи партизански борци. За командира ове чете, која је у периоду борби са четницима одиграла врло значајну улогу, изабран је Раденко Мандић.

Офанзивна дејства Краљевачког партизанског одреда

Краљевачки партизански одред током септембра наставио је раетурање старих општинских управа и ликвидацију жандармеријских станица. И овом одреду пружио је помоћ Главни штаб Србије преко свога члана Родољуба Чолаковића, а на плану његових задатака у борби за ослобођење територије западне Србије.

Ноћу између 29. и 30. септембра, краљевачки партизани под командом команданта одреда Павла Јакшића напали су Ушће, у коме се налазило 6 Немаца и 9 жандарма. Сви чланови посаде овога места похватани су. Заплењено је 15 пушака, један пушкомитраљез, већа количина муниције и два лака теренска аутомобила. У току операције интервенисао је немачки оклопни воз долазећи из Краљева, али је био дочекан бомбама и морао је да се повуче. Том приликом у возу је убијено 18 Немаца.

Исте ноћи порушен је у Ибарској клисури велики железнички мост на Ибру, на прузи Краљево — Косовска Митровица. Рушење овога моста учинило је да је ту саобраћај био онемогућен за више од пола године. Рушење је извршило Минерско одељење Краљевачког партизанског одреда.

Напад на Ушће и његово ослобођење омогућили су да се формира Ушћанска чета Краљевачког одреда, у којој су у највећем броју били радници из рудника угља. Чета је добила карактер посадне јединице у Ушћу, и имала је 35 бораца наоружаних пушкама и еа два пушкомитраљеза.

Борци Чибуковачке чете извршили су низ диверзија и спаљивања општинских архива. Борци Прекоморавске чете покушали су рушење железничког тунела на линији Краљево — Крагујевац. Због неумешног постављања авионских бомби, којима је вршено минирање тунела, постигнут је само делимичан успех. Борци Прекоморавске чете порушили су железнички мост код Самаила на прузи Краљево — Чачак, разорили пругу у дужини од 50 метара између станица Витановац и Витковац, на правцу Крагујевца уништили постројења на неколико железничких станица.

Борци Крушевичке чете извели су такође неколико акција, а једну и у Матарушкој Бањи.

Партијска организација Краљева успела је 28. септембра да изведе из Краљева чланове добровољног ватрогаеног друштва, који су у униформама измарширали из вароши, у строју, и са музиком, и прикључили се партизанима. Истовремено, они су сачињавали прву музичку групу у партизанским јединицама.

У току месеца септембра, немачки потерни одред из Краљева вршио је више изненадних напада на територију краљевачке околине, стрељао грађане и палио њихове домове. За то време запалили су на стотине кућа и побили велики број људи. Та немачка потерна јединица 28. септембра сукобила се у Врби са партизанима.

У ово време, партијска организација у Врњачкој Бањи окупља већи број симпатизера, нарочито омладинаца. Они формирају борбену групу, која се активно ангажује у припремама за устанак. Истовремено, у Врњачкој Бањи и њеној околини делује самоиницијативно капетан старе југословенске војске ЈБубодраг Миленковић, који неколико пута долази на Гоч у логор одреда ради договора. Споразумно са Миленковићем, ствара се Врњачки народноослободилачки одред. Капетан Миленковић пристаје да се бори против Немаца и да буде укључен у јединице народноослободилачког покрета, али не жели да се одред зове и партизански.

Општи успеси устаника у западној Србији и у Шумадији утичу на немачку посаду да се 1. октобра повуче из Врњачке Бање. Борбене групе су разоружале десет жандарма, а ухапшено је 12 петоколониша, којима је суђено. Тако је и Врњачка Бања слободна. Грађани се јављају у добровољце. Капетан Миленковић узима команду над новоформираним одредом и на његовом челу остаје све до расформирања, крајем новембра 1941. године.

У састав овога одреда, поред бораца из околине Врњачке Бање, по одлуци краљевачког руководства, улази и Драгосињачка партизанска чета Краљевачког партизанског одреда. Одред у Врњачкој Бањи разоружава групу Пећанчевих четника који су по одлуци команданта Миленковића пуштени. Одред није имао политичког комесара, па је комесар Драгосињачке чете Раде Вилотијевић вршио и дужност политичког руководиоца у Врњачком одреду, налазећи се стално у штабу одреда као његов члан. Због држања команданта Миленковића, одред се није са успехом развијао. Имао је око 220 бораца, и њихов задатак био је обезбеђење Краљева од правца Трстеника.

Почетком месеца октобра, Краљевачки одред формирао је, у оквиру свог организационог састава, још две чете, Кованлучку и Дедовачку партизанску чету.

Копанонички партизански одред ослобађа територију среза студеничког; четници нападају Рашку

И извођења акција Копаноничког народноослободилачког партизанског одреда „Тодор Милићевић” током месеца септембра била су на плану саветовања у Дуленима и директива које је у овај крај пренео члан Главног штаба Србије Родољуб Чолаковић. Војно-политичка улога Копаноничког одреда била је од посебног значаја на граници Србије и области Санцака, Косова и Метохије, где су суседство српског и муслиманског живља четници користили за изазивање шовинистичке мржње и онемогућавање јединства свих људи у борби против окупатора, без обзира на њихову

националност и верску припадност. Ибарска котлина, коју је у свом горњем и средњем делу контролисао Копаонички одред, била је једина веза централних делова Србије са рудником Трепча, облашћу Косова, и суседним крајевима Македоније, па и Грчком. Уништење ове везе, што је био задатак Копаоничког одреда, за непријатеља је представљало огромну војну и привредну штету.

Ослобођење Ушћа и рушење оближњег железничког моста на Ибру, што су извршили борци Краљевачког партизанског одреда, подстакло је Немце да донесу одлуку о напуштању Рашке. Они то 2. октобра и чине, и повлаче се према Косовској Митровици. У Рашкој остављају жандарме и Машана Ђуровића, с његовим четницима који се из овога места повлаче 3. октобра. Копаонички одред у Рашку улази 3. октобра и народ овога места срдачно поздравља борце. Одржава се велики збор на коме говоре командант одреда Предраг Вилимоновић и комесар Душан Томовић.

Под командом Бранка Шотре, већ 3. октобра група од 20 бораца Копаоничког одреда одлази у рудник Баљевац да ликвидира жандармеријску станицу. Међутим, посудање рудника извршено је без борбе, пошто су жандарми, дознавши за покрет партизана, побегли.

Обезбеђење Рашке од непријатељске интервенције са југа извршено је рушењем великог моста на Ибру код Ибарске Слатине 4. октобра, као и неколико пропуста на путу Рашка — Косовска Митровица. Сутрадан је немачки блиндирани воз, који је демонстрирао од правца Косовске Митровице, дочекан ватром партизана. У борби је погинуо један борац, комуниста Перо Ђурица, рудар.

После ослобођења Рашке, уништене су још заостале жандармеријске станице на територији студеничког среза, чиме је читав територија оперативног деловања Копаоничког партизанског одреда била слободна, од Лопатнице, где се наслањала на већ ослобођену територију жичког среза, па на југ до Ибарске Слатине.

На ослобођеној територији студеничког среза предузимају се мере за рад болница и других установа, као и у циљу решавања исхране и смештаја многобројних избеглица које су се затекле у Рашкој. У службу привредних и војних потреба овога краја, стављају се камиони заплењени на овом подручју, а једним делом оспособљава се и железничка пруга, којом сада саобраћа партизански воз од Јошаничке Бање до Лешка, по утврђеном возном реду. Ову композицију вукла је локомотива заплењена у селу Лопатници. Врши се превоз путника, од којих се подвоз не наплаћује.

У већим местима одржаване су политичке конференције. За агитацију при штабу одреда формиран је посебан апарат. Радиослужба хвата вести, умножава их и растура у народу. Образују се народноослободилачки одбори у Јошаничкој Бањи, Ушћу, Баљевцу, Рудници, Рашкој. Пошто у неким местима нису постојали политички активни народноослободилачког покрета који би примили нову власт, то је задржана стара општинска управа. Ове управе су дале изјаве да ће сарађивати са штабом одреда. У самој

Рашкој за вршиоца дужности председника одбора задржан је Милорад Росић, који је и раније, до рата, као кмет вршио дужност претседника општине.

После ослобођења територије ибарске котлине, у одред се јављају многи нови борци. Стога штаб одреда одлучује 6. октобра да се у Рашкој формирају четири чете. Командир Прве чете је био Предраг Вилимоновић, а истовремено и командант одреда. Заменик командира чете Никола Кртинић, рудар, а комесар Дане Бркљача. Командир Друге чете је био Светислав Трифуновић, учитељ, истовремено и заменик команданта одреда. Заменик командира Друге чете је Душан Вучинић, а комесар Душан Ристић. Командир Треће чете је био Бранко Шотра, сликар, а заменик командира Никица Лабус, рудар, док је комесар био Никола Тодоровић. Командир Четврте чете је Бошко Вујанац, активни официр старе југословенске војске, а заменик командира Владимир Вујовић. Комесар је био Тихомир Станојевић — Уча.

Осим ових, током октобра формирају се још две чете. У руднику Баљевац формира се Баљевачка чета, а у Ушћу, Ушћанска чета, чији је командир Иван Ђелевић, а комесар Жарко Вукотић. Занимљиво је да је ово друга ушћанска чета, пошто је прву, одмах после ослобођења Ушћа, формирао Краљевачки партизански одред. У Ушћанској чети Копаоничког одреда, поред мештана, било је и више избеглица са Косова и Метохије.

У Рашкој се 10. октобра одржава партијска конференција на захтев инструктора Покрајинског комитета за Србију Мирка Томића. Конференција је одржана у згради школе у Рашкој, и њој су присуствовали сви комунисти Копаоничког одреда. Радам је руководио Дане Бркљача. Константовано је да Копаонички одред, после успешног ослобођења територије свога дејствовања, има довољно снага, које сада треба да упути као помоћ борби за Краљево, а може да формира и нове јединице.

На основу одлука ове партијске конференције, на Краљево је упућена Трећа рударска чета са командиром Бранком Шотром на челу, а око 70 бораца, углавном Баљевачке чете, који су са 30 бораца Краљевачког одреда формирали Шесту ибарску чету, упућено је у Ужице. Командир Шесте чете је био Новак Ђоковић, а комесар Милутин Вујовић. У јединице упућене на Краљево и у Ужице ступили су одлични борци Копаоничког одреда.

И на терену студеничког среза, у Рашкој и осталим местима овога краја долази до тешкоћа у односима са четницима. Став штаба Копаоничког одреда био је на линији партијског става о сарадњи са свима снагама које би ступиле у борбу против окупатора. На овом терену, поред Машана Ђуровића, који је већ био дошао у везу са Немцима и радио по њиховим директивама против народноослободилачког покрета, четнике окупља и бивши активни официр старе југословенске војске Радомир Цветић, родом из овога краја, што је доста утицало да му многи људи приђу. Цветић се понаша доста уздржљиво, придржавајући се донекле линије четничко-партизанске сарадње, док Машан Ђуровић заоштрава односе са партизанима, и они постају све затегнутији.

У Рашкој долази до сукоба који изазивају моравички и делом Цветићеви четници, па се 17. или 18. октобра одржава збор на коме говоре представници партизана и четника. Они на збору упознају народ о партизанско-четничкој одлуци да се и партизани и четници повуку из Рашке, како би се избегли даљи сукоби. И заиста, у месту остају само представници једних и других.

У том периоду и Ђуровићеви и Цветићеви четници припремају нападе на муслиманска села у граничној области према Србији, под изговором заштите српског живља. И заиста, Цветић 4. новембра врши напад на муслиманска села у области Новог Пазара, и пали их. Велике групе наоружаних муслимана из Новог Пазара сутрадан, 5. новембра, врше напад на гранична српска села. Делови партизанских јединица, који су се нашли у том правцу, одбацују ове групе муслимана према Новом Пазару и спречавају их у даљем паљењу и пљачкању српских села.

Четници Машана Ђуровића, су 7. новембра извршили напад на Рашку, упали у град, узели власт и ухапсили представнике партизана, њих 17 на броју, а једног убили. Штаб одреда водио је сутрадан преговоре са Ђуровићем, али они нису успешно завршени. Стога је донесена одлука до се изврши оружани напад на Рашку и олободе заробљени припадници народноослободилачког покрета.

Партизански напад на Рашку извршен је 10. новембра. Заробљени партизани су ослобођени. У овој борби тешко је рањен командант одреда Предраг Вилимоновић, који је пребачен у болницу у Ужице, где је у току прве непријатељске офанзиве заробљен, а 1942. године стрељан на Бањици. Поред команданта одреда, рањено је још пет партизана, и 16 погинуло, међу којима и Душан Јемуовић, кога је рањеног убио Машан Ђуровић, и његов леш бацио с моета у Ибар. Четници су имали три рањена и два погинула.

Јединице Копаоничког одреда повлаче се из Рашке, пошто Машану Ђуровићу помажу четници Радомира Цветића. Одред се повлачи у Баљевац. Нападнут и овде, одред се повлачи у Ушће. Партизани врше противнапад на Баљевац после консултације са командантом Краљевачког одреда Павлом Јакшићем и преотимају од четника сву заплећену опрему и храну из магацина. Из Ушћа, Копаонички одред, сведен већ на 300 бораца, одлази на положај код Краљева. Борци одреда сврставају се у четири чете.

На положајима код Краљева долази до извесних несугласица између штабова Краљевачког и Копаоничког одреда. Док је штаб Краљевачког одреда предлагао формирање једног батаљона од остатака Копаоничког одреда, који би био у саставу Краљевачког партизанског одреда, дотле је штаб Копаоничког одреда одлучно инеистирао на захтеву да одред и даље остане самоеталан. У току заједничких односа ових штабова, дошло је до интервенције политичког комесара Чачанског партизанског одреда Ратка Митровића, после чега је Копаонички партизански одред и даље остао као самосталан.

Опсада Краљева

Немачке посаде из Ужица, Пожеге и Чачка, повлачећи се у Краљево, појачале су овај гарнизон, тако да је он имао преко хиљаду војника. У првим данима после повлачења немачких снага на линију Ужице — Краљево, остале су само немачке посаде крај војних магацина са муницијом старе југословенске војске у непосредној околини Краљева. Највеће слагалиште муниције било је у селу Мрсаћу, на путу Чачак — Краљево. У селу Лопатници, на путу Краљево — Косовска Митровица, била је огромна количина заплењене артилеријске муниције старе југословенске војске. У Рибници било је слагалишта авионских бомби, у Крушевици ручних бомби, и бензина у Богутовцу.

Приликом повлачења из Чачка, Немци дижу у ваздух слагалиште у Мрсаћу. Изазивајући експлозију ове огромне количине муниције, доводе до рушења насеља у околини. Немачка посада, после тога, повлачи се из Мрсаћа и придружује осталим непријатељским снагама у Краљеву.

Притисак бораца Чачанског партизанског одреда и четника који су дејствовали са Чачанским одредом, био је потпун. Њихове снаге су избиле надомак Краљева, где су се већ налазиле јединице Краљевачког партизанског одреда у борбеном распореду. Одсечен од Крагујевца и Крушевца, краљевачки немачки гарнизон овим заокружењем устаничких снага изолован је и блокиран.

Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда и главни штаб четника споразумно именују Оперативни штаб опсаде Краљева у циљу здруженог партизанско-четничког дејства за ослобођење овог града. У Оперативном штабу опсаде Краљева били су командант и комесар Чачанског партизанског одреда, Момчило Радосављевић и Ратко Митровић, и четнички команданти, мајор Радосав Ђурић и капетан Јован Дерок.

Поред бораца Чачанског партизанског одреда, и четника чачанске територије, који су били под општом командом мајора Ђурића, у систему опсаде били су и борци Краљевачког партизанског одреда, а доцније и делови Копаоничког партизанског одреда.

Немачка виша команда, која је издала наређење својим посадама од Ужица до Краљева да се, због уништавајућих удараца партизанских снага, повуку како би спасле своје наоружање и остатак људства, поставила је питање одбране Краљева као изванредно значајно, с обзиром да се град налази на раскрсници важних саобраћајних линија и да представља истурену одбрану трансбалканске комуникације која иде линијом Велике и Јужне Мораве. Задатак концентрисаних немачких снага у Краљеву био је упорна и одлучна одбрана овога места док развој ратне ситуације на линији немачких мера сарадње са квислинзима и довлачења нових свежих снага не створи уелове за немачки напад на ослобођену територију западне Србије. Немачки гарнизон у Краљеву, одсечен са свих страна блокадом устаника могао се снабдевати једино ваздушним путем.

Оперативни штаб опсаде Краљева, пошто је утврдио распоред својих борбених снага, израдио је план напада. Основна концепција Оперативног штаба била је да се напад на град изврши од правца запада, што значи од Чачка, у сектору река Западне Мораве и Ибра, чија отворена површина допушта слободније и шире маневрисање и омогућава прилазак граду у једном широком луку. Ту је, стога, била такозвана нападна група партизанских и четничких јединица.

Источну и северну страну Краљева поселе су партизанске и четничке јединице; њихов задатак био је заштита фронта опсаде од правца Крагујевца и Крушевца, уколико би непријатељ новим снагама с тих страна притицао опседнутом немачком гарнизону у помоћ. У исто време, њен задатак је и да спречи евентуални покушај продора краљевачког немачког гарнизона у циљу повлачења ка Крагујевцу или Крушевцу, и да му нанесе уништавајуће ударце.

Распоред јединица око Краљева извршен је постављањем чачанских партизанских батаљона са све три главне стране пројектованих операција. Драгачевски партизански батаљон заузео је положаје западно од града и, делом, југоисточно, у реону река Западне Мораве, Ибра и Рибнице, и имао је преко 500 бораца. Љубићки партизански батаљон заузео је положаје северно од града, на правцу ка Крагујевцу, држећи леву обалу Западне Мораве. Имао је такође око 500 бораца. Трнавски партизански батаљон заузео је положаје источно од града, на правцу Крушевца, и имао такође око 500 бораца. Код река Рибнице и Ибра наслањао се на драгачевске јединице Чачанског партизанског одреда.

Четници Јеличког четничког одреда, под непосредном командом поручника Јована Бојовића, активног официра старе југословенске војске, били су распоређени на западном делу града, заједно са драгачевским партизанским борцима, и припадали оперативној групи опсаде. Чачанских четника било је у мањем броју и на северној и јужној страни опсаде у правцу Матарушке Бање и манастира Жиче. Четници су имали око 800 људи.

Борци Краљевачког партизанског одреда били су углавном распоређени на југоисточној страни Краљева, дејствујући са Трнавцима и чачанским четницима, док је Врњачки народноослободилачки одред са Драгосињачком четом био истуреније на истоку, ка Крушевцу, са задатком прве одбране прилаза Краљеву из овог правца. На источној страни Краљева, са борцима Краљевачког партизанског одреда, налазили су се и краљевачки четници под командом Вула Вукашиновића, фотографа из Краљева, који је, као стари српски четник, још у току првог светског рата учествовао у топличком устанку 1917. године и био за искрену сарадњу у борби против страних завојевача. Такво његово држање допринело је отклањању тежих сукоба између четника и партизана у непосредној близини Краљева, на територији деловања Краљевачког партизанског одреда. Чибуковачка партизанска чета Краљевачког одреда налазила се на фронту западног дела опсаде, а Прекоморавска на северном. Обе су имале по око 120 бораца. Са јужне стране, у појединим фазама напада на Краљево, узимале су учешће и Ко-

ванлучка и Ушћанска чета Краљевачког партизанског одреда. Укупно, снаге Краљевачког одреда имале су око 800 бораца. Тако је у опсади Краљева било око 3.000 партизана и четника.

Партизанска артилерија налазила се пласирана на Ружића брду, са западне стране града, а топови, који су припали четницима, били су са северне стране, у реону села Сирче, на падинама Котленика.

Оперативни штаб опсаде Краљева непосредно је командовао такозваном групом оперативних јединица за извршење напада на Краљево, док је јединице обезбеђења фронта опсаде са севера и истока ставио под команду Павла Јакшића, команданта Краљевачког партизанског одреда, преко кога је спроводио план операција са тих двеју страна.

Већ пре формираног фронта опсаде Краљева, јединице Краљевачког партизанског одреда, поседајући комуникације, које воде ка Краљеву, порушиле су саобраћајне објекте и извршиле друге мере у циљу спречавања кретања непријатељских јединица. Али за то време непријатељ је, стешњен у граду, и у потпуној неизвесности у питању броја и наоружања партизанских снага, вршио низ испада из града. Ти испади имали су карактер и насилног извиђања и уништења устаничких снага које су се налазиле непосредно око Краљева. Немци се нису далеко удаљавали. Под заштитом артилерије, тенкова и авијације, испадали су у оближња села. У оквиру својих акција свирепо су убијали становништво на које су наилазили, и палили њихову имовину. Тако су убили на стотине сељака и њихових жена и деце, и запалили велики број стамбених и економских сеоских зграда.

На дан 3. октобра, припадници немачког 15. ваздухопловног складишта на аеродрому у Краљеву извршили су испад према Јовцу, око пет километара удаљеном од Краљева у правцу Крушевца. Немце су дочекали делови Драгосињачке чете, на чијем су се челу налазили секретар Окружног комитета Краљева Гвозден Пауновић и командир чете Радован Павловић. Један немачки подофицир и један авијатичар убијени су, а два немачка војника заробљена. За одмазду, Немци су запалили шест кућа у селу Рибници.

Ноћу између 4. и 5. октобра минирани су мостови на реци Рибници, у непосредној близини Краљева. Немци су сутрадан упали у села Ратину и Кованлук и похватили групу сељака, које су спровели у Краљево, и стрељали. Том приликом они су ухватили и неколико бораца Кованлучке чете, које су изненадили у селу у тренутку када су прикупљали храну и одећу за чету.

Под заштитом три тенка, батерије топова и шест авиона типа Штука, Немци су 6. октобра, снагама јачине једног пешадијског батаљона, извршили дивљачки и оштар напад према манастиру Жичи. Борба са Крушевичком партизанском четом и драгачевским четницима, који су већ избили на одређене положаје на овом правцу, трајала је читавог дана. Пошто је пао мрак, Немци су се повукли у Краљево. Имали су око 20 мртвих и рањених, док је са устаничке стране погинуо само један борац, а један био рањен. Али

Немци су зато убили више сељака у селу Рибница и запалили многе куће у Рибници и у Ковачима.

Истог дана и сутрадан, 7. октобра, један батаљон Немаца извршио је испад према селима Ратина и Врба. Опет су запалили неколико кућа и побили многе сељаке. Нападнути, Немци су имали два мртва и два рањена, према сопственим признањима. Овде су борбу водили краљевачки четници Вула Вукашиновића.

Немци су вршили офанзивне нападе и у правцу Ружића брда, Мрсаћа, Јарчујака, села Шумарице и Витановац у правцу Крагујевца, када су убили око 70 људи, а преко 50 жена и деце спровели у Краљево, и многе куће запалили. Ова немачка акција извршена је после рушења тунела, пруге и мостова на линији Краљево — Крагујевац.

Током 10. октобра, када је артилеријска партизанска припрема била на врхунцу уочи устаничког напада на Краљево, Немци су својим Штукама бомбардовали манастир Жичу, у коме се у то време нису налазиле никакве партизанске снаге. Овај стари споменик српске културе тешко су оштетили уништивши многе фреске у њему, док су манастирске зграде порушили запаљивим бомбама. Том приликом бомбардовали су и партизанске положаје код Боготовца и Ратине.

У време немачких испада из града и припрема напада на опседнуто Краљево, Краљевачки партизански одред упутио је један значајан захтев команди немачког гарнизона у опседнутом Краљеву у коме се, како гласи у самом немачком извештају, тражило: „Народноослободилачка група „Јован Курсула“ захтева 7. X од ортокомандатуре Краљева следеће: 1. престанак хапшења; 2. престанак паљења српске имовине; 3. 1,800.000 динара за накнаду штете; 4. ослобођење свих ухапшених; 5. признање свих права ратујуће формације. У случају неиспуњења биће стрељано 8 заробљених војника немачких.”

Карактеристика овог документа упућеног непријатељу у опседнутом Краљеву је био захтев за признањем јединица народноослободилачког покрета као ратујуће стране. Уносећи у свој извештај овакав захтев једног партизанског одреда, Немци су му, очигледно, придали изузетну важност.

Немци нису поступили ни по једном од ових захтева, јер су наставили хапшења и паљења, а устаничке борце третирали и даље као банде, предузимајући све да их униште не бирајући средстава и методе.

Офанзивни план Оперативног штаба опсаде Краљева предвидео је, као увод у напад, дугу артилеријску припрему. Устанички топови са Ружића брда и падина Котленика код села Сирче, дугим бомбардовањем непријатељских циљева у Краљеву, објављивали су почетак офанзиве на овај град. Артилерија је имала довољно муниције заплењене у слагалишту артилеријских граната у селу ЈТопатници. Већ првог дана артилеријског дејства уништен је један немачки авион на краљевачком аеродрому. Пуни резултати дејства ове артилерије нису познати, али је несумњиво да је она изазвала предузимање брзих противмера код непријатеља. Те мере

састојале су се у заштити војника од артилеријске ватре изградњом утврђења и посудањем положаја у самом граду, где се налазило цивилно становништво, а где артилерија није тукла. Почев од првих својих хитаца, испалених 7. октобра, партизанска артилерија тукла је непријатеља у Краљево сваког дана, нарочито у случајевима немачких испада из града, док није отпочела непрекидну двадесетчетворочасовну ватру уочи напада на опседнути гарнизон.

Први напад јединица одређених за удар на Краљево припремљен је за вече 11. октобра. Пошто је пре тога артилерија тукла немачке циљеве у Краљево, Драгачевски партизански батаљон и четничке снаге нападаог реона, под заштитом мрака, доспеле су до периферије града, код ратарске школе, крећући се углавном линијом друма Чачак — Краљево. Очекујући напад, Немци су се чврсто утврдили и јаком и упорном ватром успели да задрже партизанско-четнички напад. Борба на периферији Краљева била је врло жестока и оштра, и обе стране имале су знатних губитака.

Драгачевски партизански батаљон чији су борци у овим дејствима показали изванредну умешност и храброст, пробио се до центра Краљева, успевши да се задржи у граду све до подне 12. октобра. Том приликом борци су убили једног од немачких виших официра, поред осталих губитака које су им нанели. Са партизанима у овом продору били су и драгачевски четници. У току повлачења из града, по дану, 12. октобра, партизани и четници имали су доста губитака. У реону ратарске школе, која се налази на самом путу Краљево — Чачак, на улазу у град, у току овога напада изгинула је скоро читава једна јединица, чији су се припадници звали „чета смрти“. Један од руководиоца чачанских партизана, Милутин Стојић, који је у овим данима водио дневник, 12. октобра је записао: „ . . . Неке чете биле су умарширале у Краљево, али нису успеле да га заузму.“

У овом нападу на Краљево са јужне стране, борци Чибуквачке партизанске чете Краљевачког одреда подишли су до краљевачког млина, у коме су се налазили забарикадирани Немци. Борци чете запалили су зграду бензинским флашама и у њој је изгорело неколико Немаца.

Тактика Немаца, очигледно, била је да испадима из Краљева удаље што више фронт опсаде од града, по могућству да га покидају и да му нанесу губитке. На линији те тактике, Немци су већ сутрадан, по првом партизанском нападу, 11. октобра, из страха да се партизанске јединице не учврсте у непосредној близини града, извршили врло силовит испад у правцу манастира Жиче и Матарушке Бање. Немачки испад из Краљева започет је рано изјутра, око четири часа, праћен дивизионом артилерије. На положајима јужно од Краљева, партизани и четници извршили су успешан противнапад, који је Немцима задао јак ударац. Панично су се повукли у Краљево. Гоњени су до самих прилаза граду. Један део Немаца и два тенка били су одсечени и предмет посебног оштрог удара. Тенкови су ипак успели да се пробију до Краљева.

У току овога испада, Немцима је пошло за руком да дигну у ваздух слагалиште авионских бомби у близини Жиче, у Гвозденовића забрану. Немци су имали више мртвих и рањених, мада у својим извештајима јављају да су имали свега 4 погинула и 3 рањена. У току испада стрељали су велики број људи и попалили многе куће. Плански су палили привредне сеоске зграде, у којима се налазила људска и сточна храна.

Ноћу између 14. и 15. октобра, после кратког предаха и спроведене потребне припреме, извршен је други масовни напад на Краљево. У току вечери партизанска артилерија тукла је пољопривредну школу и аеродром. Главни напад извршен је преко пољопривредне школе. После подилажења под немачке положаје, извршен је у зору 15. октобра јуриш на немачке снаге утврђене у реону пољопривредне школе. Милутин Стојић о томе пише у свом дневнику: „Око пет сати општи поклик „Ура“ проламао се из хиљаде грла партизанских бораца“. На много места дошло је до борбе прса у прса. У овој борби погинуо је и поручник Јован Бојовић, командант Јеличког четничког одреда и четничке „чете смрти“ у чијем су се сајетаву налазили драгачевски четници који су са својим командантом били за искрену сарадњу са партизанима и борбу против Немаца.

У оштрој одбрани Немци су против фронта напада користили и своју авијацију. Команда 717. немачке пешадијске дивизије у свом извештају о овом нападу каже: „15. октобра у пет часова одбијен је напад који је извршен јаким снагама, углавном на пољопривредну школу; непријатељски губици повећали су се на око 100 мртвих. Лако је оштећен од три мине тенк... али је опет поправљен. Око 18 часова пуцано је из кућа; 300 Срба стрељано. Сопствени губици: 14 мртвих, 20 рањених, међу мртвима два официра.“ Придајући посебну важност устанничком фронту код Краљева, немачки војни заповедник за југоисток у свом извештају врховној команди немачке оружане силе, поред осталог, јавља да се „... скупљају јаке непријатељске снаге око Краљева.“

У једном извештају 717. немачке пешадијске дивизије од 18. октобра даје се следећа слика стања на фронту Краљева: „... Непријатељ туче артилеријом... Пало је 30 граната на аеродром и мост на Морави... а 70 граната на пољопривредну школу са око 30 погодака; изазвана је мања штета на возилима. Врши се по Краљеву претрес. За губитке од 15. октобра досад је стрељано 1736 људи и 19 жена — комуниста... Сопствени губици у Краљеву: 2 мртва и један рањен... Ноћас је било мирно. Молимо да се стално врши извиђање из ваздуха у првацу Чачка и Рашке, као и да се понови напад Штука на артилеријска складишта у Богутовцу...“

Другом половином октобра на положај код Краљева долази Рударска чета Копачничког партизанског одреда. Њу предводи сликар Бранко Шотра. Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда, преко инструктора Мирка Томића, наређује да се даље, после неколико јуриша на Краљево, одустане од фронталних напада и да се тежиште акције пренесе на линију Краљево

— Крушевац и даље у правцу трансбалканске комуникације Београд — Ниш. Међутим, четници у Оперативном штабу опсаде Краљева дају отпор овом наређењу, и не желе по њему да поступе. Они су за тактику даљих напада на град, и стога се припремају нови удари на Краљево.

Немци 17. октобра праве испад у околна села, углавном у Коваче, Трешњар и Крушевицу. У сукобу са борцима Крушевичке партизанске чете Немци су имали људских губитака, а један тенк, који је био оштећен, уништили су експлозивом приликом повлачења. И овога пута Немци су убијали сељаке и палили њихове куће. Борци Трнавског батаљона Чачанског одреда помагали су митраљеском ватром борбу Крушевичке чете са Немцима. У извештају 718. дивизије о овом сукобу Немци кажу: „Један тенк је стао и није могао да се оспособи за даљи покрет.“

Ноћу између 18. и 19. октобра, Трнавски батаљон Чачанског одреда, који је био на обезбеђењу правца Краљево — Крушевац и имао задатак, поред осталог, да у случају повлачења Немаца из Краљева ка Крушевцу нападне на њихове снаге и да их спречи у томе уништењем, извршио је напад на источни део Краљева. Са партизанским борцима Чачанског одреда у нападу су учествовали и четници Вула Вукашиновића. Несумњиво да је Трнавски батаљон по плану Оперативног штаба опсаде Краљева, када се већ нису могле одвојити снаге за даља дејства у правцу Крушевца, услед става четника, имао задатак да изврши демонстрацију и веже немачке снаге за источни део одбране града, и да их развлачи. Немци о овоме извештавају: „Ноћу 18/19. октобра одбијен напад на источни део Краљева. 19. октобра непријатељ је тукао артилеријом западни део и центар града.“

Велики фронтални напади на Краљево нису се понављали до ноћи између 31. октобра и 1. новембра. За то време предузимане су многостране мере за војничко снажење јединица на фронту опсаде и морално-политички рад међу борцима. Поред осталог, за то време у Матарушкој Бањи одржаван је један војно-политички курс, на коме је предавао и комесар Чачанског партизанског одреда Ратко Митровић. Одржао је два предавања с темом о морално-политичком лику бораца народноослободилачког покрета.

Оперативни штаб блокаде штампао је у то време у Чачку летак на немачком језику којим је упутио позив немачким војницима у Краљево да се предаду. Посебним каналима овај позив растуран је међу немачким војницима у опседнутом Краљево. У њему пише:

„Хитлерове слуге! Судбина Краљева је запечаћена. Сви ћете бити ратни заробљеници, као и ваши другови из Милановца, Крупња, Лознице, Крушевца, Ниша и многих других гарнизона. Грозна дела која сте у Краљево и његовој околини извршили, не допуштају нам да вас узмемо у заштиту од народне освете. Једини спас је да се добровољно предате трупама које су Краљево блокирале. Учините то одмах, јер ће иначе бити доцкан. Ваши стари, жене и деца, већ вас годинама ишчекују. Желите ли да их опет видите, или хоћете заувек своја тела да оставите у српској земљи? Добро промислите и пазите да не буде доцкан. Ко се преда пре нашег напада не-

ће му се догодити ништа и долази под нашу заштиту. — Командант опсаде".

Док су партизани у таласима вршили нападе на Краљево, наносећи непријатељском гарнизону губитке, код немачке команде одбране овога града дошло се до сазнања да гарнизон не може издржати притисак опсаде. Стога му је као појачање упућен из Крушевца први батаљон 737. пешадијског пука са тенковима и артилеријом.

Овај батаљон избио је у зору 13. октобра пред положаје Врњачког народнослободилачког одреда и Драгосињачке партизанске чете на Попинској реци, на месту званом Заклопачки теснац. Одред и чета, који су били под командом капетана Љубодрага Миленковића, имали су око 200 бораца. Они су били истурена одбрана опсаде Краљева на правцу Крушевца, са задатком да спрече долазак непријатеља у помоћ опседнутом гарнизону у Краљеву.

Напад немачког батаљона на Попини био је оштар. С надмоћношћу у ватри и по броју људи, уз маневарску тактику заобилажења фронта партизана и удара с бока и из позадине, Немци су задали тешке ударце браниоцима слободне територије. Партизани су се херојски борили скоро читав дан 13. октобра. Погинуло је 38 најбољих бораца Драгосињачке чете.

Са положаја су се повукли остаци одреда и Драгосињачке партизанске чете на положаје код села Врбе и Ратине.

У даљим борбама одред и чета имали су нове жртве. У реону Врбе и Ратине у борбу су ступили и делови Краљевачког одреда. Ово кретање немачког батаљона под борбом трајало је четири дана, и тек 16. октобра Немци су стигли у Краљево пробивши се кроз линију опсаде. Немачки гарнизон појачан је батаљоном, који је претрпео губитке. Имао је неколико десетина мртвих и рањених, и био морално поколебан и изнурен тешком четвородневном борбом.

Међу изгинулим борцима пали су у борби на Попини Радован Павловић, командир Драгосињачке партизанске чете, омладинци Мирко Бајалица и Милан Личина, атентатори на полицијског капетана Терзића у Краљеву, као и многи други борци, чланови Партије и СКОЈ-а.

У дпугој половини октобра Немци су извршили испад једним здруженим одредом, у коме су се налазили артилеријски дивизион и пионирска чета. Напали су села Сирчу и Опланиће. Овај немачки здружени одред водио је борбу са четничким деловима. Уз помоћ тенкова и већег брсја војника, Немци су продрли у Сирчу и изненадили четнике. Пошто су упали у село, попалили су многе куће и убили велики број мештана, и запленили артилеријску и пешадијску муницију. Топове који су тукли Краљево са положаја на Котлену, Немци нису успели да открију. Повлачећи се у Краљево, собом су потерали доста заплењене стоке. У свом извештају Немци кажу: „Акција: Здружени одред из Краљева са 670. артилеријским дивизионом и 717. пионирска чета, Сирча и Опланићи . . . Губици непријатеља: најмање 80 мртвих. Мере одмазде и слично: спаљене све куће. Сопствени губици: 2 мртва и 6 рањених. Нарочита примедба: Успешан продор у утврђене непријатељске положаје. Непријатељ побегао у правцу Чачка. Велики плен: два артилеријска пред-

њака, много артилеријске и пешадијске муниције, граната, командни штаб: стока".

За све време своје одбране у Краљеву, Немци су врло активно користили авијацију. Авиони су узлетали с краљевачког аеродрома. Исто тако даноноћно је дејствовала немачка артилерија из разних делова града, гађајући партизанске положаје и околна села.

После борбе на Попини, предузете су мере да се Врњачки народноослободилачки одред реорганизује. Због колебљивог држања једног дела Врњачког одреда, којим је командовао капетан Миленковић, из редова одреда, а на позив комесара Краљевачког партизанског одреда, прешло је 16 бораца у Краљевачки одред, већином омладинаца, радника, ђака и студената. То је било око 20. октобра у селу Каменици. Под Миленковићевом командом остао је после тога мањи број људи, од којих се појединци враћају кућама, а неки одлазе у четнике. Истина, Миленковић је и даље остао под командом Краљевачког одреда. Крајем новембра Миленковић остаје са 30 људи, затим са 8, и њих 1. децембра уништавају четници Косте Пећанца на Гочу, на месту званом Јеленац. Капетана Миленковића су заробили.

Последњи у низу фронталних партизанских напада на Краљево извршен је ноћу између 31. октобра и 1. новембра. У ову операцију уведена су и два тенка, које су јединице Чачанског партизанског одреда заплениле у борбама с Немцима у области Рудника. Тенкове су пратили бомбашаи. Успели су да продру у град, али су остали усамљени, пошто је немачка ватра у граду онемогућила борце да прате тенкове. У свитање тенкови су се повукли из Краљева. Појава партизанских тенкова, које су чачански борци употребили у народноослободилачком рату, изненадила је Немце, и код њих створила утисак стварне војничке снаге партизанских бораца, који их, осим артилеријом, нападају и тенковима. У свом извештају о овом нападу, Немци кажу: „1. XI извршен је напад с 2 тенка Хочкис, отетих код Милановца. Противтенковска ватра није имала успеха, и ови су успели да продру дубоко у град".

То је истовремено била последња ноћ сарадње четника и партизана на овом фронту. Четничке јединице добиле су наређење да даље не учествују у нападима на Краљево, и да треба да се повлаче. Починјала је нова страна историје у односима бораца народноослободилачког покрета и четника, обележена отвореним оружаним нападом на борце за слободу земље и за праведне односе у друштву. Тиме се и завршава могућност даљих напада на опседнути немачки гарнизон у Краљеву, и борбе за његово ослобођење у ствари престају.

Масовно стрељање грађана у Краљеву

Становништво Краљева доживело је, после Крагујевца, највећу трагедију у нашој земљи. Опседнути немачки гарнизон стрељао је за неколико дана око 3.000 или 4.000 грађана, бојећи се њиховог напада на немачку посаду у самом граду, а и за одмазду за погинуле своје војнике у борбама око Краљева.

Масовно хапшење људи отпочело је већ 4. октобра, када су се на прилазима града појавиле партизанске јединице које су од Чачка гониле у стопу Немце, чиме се број бораца знатно повећао. Јединице Краљевачког одреда већ су биле око Краљева.

У то време у фабрици авиона у Краљеву био је запослен велики број радника и службеника. На дан 4. октобра, у подне, под изговором да желе да их обезбеде, Немци су све раднике фабрике задржали. Они су ту остали све до 15. октобра.

У току 10. октобра затворени су и радници фабрике вагона. И они су спроведени у круг фабрике вагона, и прикључени већ ухапшеним радницима.

Онда је почело масовно хапшење грађана. Прва велика група грађана спроведена је у круг фабрике вагона 13. октобра. Хапшени су сви мушкарци старији од 15 година, али било је и млађих. Идући од куће до куће, Немци су истеривали на улицу све мушке становнике града, образовали колоне под чврстом стражом и спроводили у круг фабрике вагона.

У току 14. октобра ухапшени су радници и службеници железничког станичног чвора, њих око 170 на броју.

У вагонима на железничкој станици у Краљеву налазила се маса Срба избеглих испред усташког терора у Босни, бугарског терора у Македонији и терора италијанских и албанских фашиста на Косову и у Метохији. Немајући где да станују, ови људи сместили су се по вагонима на железничкој средокраћи у Краљеву, којих је ту било у великом броју, а које су као ратни плен Немци ту довукли из разних крајева. Стога не може ни да се утврди тачан број стрељаних, јер се сматра да је само ових избеглица било неколико хиљада. Ту је био и већи број прогнаних Словенаца.

На дан 15. октобра, око 9 и по часова, у опседнутом Краљеву непријатељ заводи опсадно стање, а преки суд прокламује стрељање сто Срба за сваког погинулог немачкој војника, а 50 Срба за сваког рањеног немачког војника. Наређење о овоме у Краљеву издаје 717. немачка дивизија. И истога дана, док партизански обруч врши нападе на немачки гарнизон Краљева, непријатељ у кругу фабрике вагона почиње митраљеским рафалима масакр хиљада људи. Њихове лешеве Немци бацају у огромне јаме. У главу сваког онога који је давао знакове живота пуцају из револвера.

Простор око фабрике вагона у Краљеву поетао је ужасна драма немоћних људи окружених зверским бесом немачких убица. Из те масе људи само њих неколико успело је да се спасе скривањем у кров огромне хале фабрике вагона или бекством са стрелишта. Бекство је могло да се оствари само ноћу. Групе које су Немци стрелјали увече, сахрањивали су тек сутрадан. Ретки појединци, који су после дугих митраљеских рафала остали живи или само рањени, успевали су ноћу, под заштитом мрака, да се пребаце преко ограде која је окруживала фабрику и да се провуку између немачких стража.

Врхунац немачког лицемерства и лажи у Краљеву одиграо се 18. октобра. Командант места издао је наредбу којом изјављује саучешће грађанима Краљева због великог броја стрељаних и обећава да то немачка војска више неће радити. Стога позива сваког оног

који је успео да се прикрије, да се јави 19. октобра команди места да би добио објаву која му гарантује слободно кретање.

У Краљеву је остало скривено још 600 људи. И сви они долазе 19. октобра у немачку команду места. Пошто су се искупили, њих опкољавају наоружани Немци, спроводе у круг фабрике вагона и истог тог дана поново одјекују рафали, праћени крицима беспомоћних људи. Да би замаскирали дуго пуцање митраљеза у кругу фабрике, Немци су наредили да пуцају сва њихова тешка и лака аутоматска оруђа на устаничку опсаду Краљева. На утврђеним местима градске периферије, и из база где се налазила артилерија, у тим тренуцима Немци су пуцали до заглашености.

Тако је завршено масовно октобарско стрељање у Краљеву, чија су жртва били мушки становници овога града, међу којима и велики број дечака испод 15 година.

Раке, у којима су ове масе закопане, Немци су прекрили земљом, а њу набијали тенковима. Услед тога крв је прокључала на површину земље.